

PRZEGLĄD
HISTORYCZNO
OŚWIATOWY

Kwartalnik Związku
Nauczycielstwa Polskiego
poświęcony dziejom
wychowania i oświaty

NK

Rok XIII 3 (49) Warszawa 1970 lipiec – wrzesień
Nasza Księgarnia

RADA REDAKCYJNA

HENRYK BARYCZ, STANISŁAW BRZOWSKI, MIROSLAWA CHAMCÓWNA,
JAN DOBRZAŃSKI, HENRYK JABŁOŃSKI, KAZIMIERZ KUBIK,
LUKASZ KURDYBACHA, BOGUSŁAW LESNODORSKI (przewodniczący)
STANISŁAW MACH, STANISŁAW MICHAŁSKI, TOMASZ SZCZUCHURA,
MARIAN WALCZAK, WŁADYSŁAW WAWRZYŃSKI

REDAKCJA

RYSZARD WROCZYŃSKI (redaktor naczelny)
JAN HULEWICZ, ZBIGNIEW MARCINIAK, TADEUSZ NOWACKI

SEKRETARZ REDAKCJI

WANDA WYROBKOWA-PAWŁOWSKA

Redaktor wydawnictwa Wanda Wacińska

SPIS TRESCI

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

RYSZARD WROCYŃSKI: Wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w kształtowanie polityki oświatowej i przygotowania nauczycieli w okresie 25-lecia Polski Ludowej	357
MARIAN WALCZAK: Tajne nauczanie w Wielkopolsce w czasie II wojny światowej	373

II. SYLWETKI

Jan Rożeński (1904—1968) — oprac. JERZY OLEKSIŃSKI	415
--	-----

III. MATERIAŁY

JANINA ENDER: Memorial Adama Plewogo w sprawie szkolnictwa z 1861 roku	421
STANISŁAW PIECZKOWSKI: Szkolnictwo powszechne w powiecie włodawskim w latach 1918—1933	432
STANISŁAW KACZOR: Powstanie i działalność II Studium Nauczycielskiego w Warszawie przy ul. Stawki 5	461
ALOJZY WASZEK: Rozwój szkół kuźniczych w Ustroniu (w 25-lecie ich odbudowy)	473

IV. KRONIKA

Kronika ZNP. Lipiec — grudzień 1969 — oprac. STANISŁAW BRZOZOWSKI	483
Z Sesji Naukowej poświęconej życiu i działalności Marii Grzegorzewskiej — oprac. ELŻBIETA MORAWSKA	486
I Ogólnopolski Zlot Chórów Nauczycielskich w Poznaniu — oprac. JAN HELLWIG	490

V. Z PRAC KOMISJI HISTORYCZNEJ I BIURA HISTORII ZNP

Plenum Komisji Historycznej ZG ZNP 28 I 1970 — oprac. STANISŁAW BRZOZOWSKI	493
--	-----

VI. RECENZJE

- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794*. Oprac. Tadeusz Mi z i a, „Archiwum Dziejów Oświaty”, t. VIII, Ossolineum Wrocław — Warszawa — Kraków 1969 Ossolineum, ss. VIII, 408, nrb. 2 — rec. KAMILLA MROZOWSKA 495
- Karol P o z n a ń s k i: *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 roku*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1968 — rec. RYSZARD WROCYŃSKI 497
- Leonida W y s z o m i r s k a, Kazimierz W y s z o m i r s k i: *Dąbrowa Zduńska żyła pracą i pieśnią*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Warszawa 1965, ss. 284 — rec. STANISŁAW MICHAŁSKI 500
- Tadeusz W i e c z o r e k: *Gencza przysposobienia rolniczego w Polsce*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Warszawa 1969, ss. 260 — rec. MARIAN WACHOWSKI 504

VII. LISTY I POLEMIKI

- JÓZEF PODGÓRECZNY: [Do Redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”] Bydgoszcz, 8 I 1970 507
- WANDA KARPOWICZ: Do Redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, Warszawa, luty 1970 508

СОДЕРЖАНИЕ

I. СТАТЬИ

- РЫШАРД ВРОЧИНСКИЙ: Вклад Союза польских учителей в формирование школьной политики и подготовке учительских кадров в период 25-летия народной Польши 357
- МАРИАН ВАЛЬЧАК: Подпольные школы в Познанском воеводстве в период второй мировой войны 373

II. БИОГРАФИИ

- Ян Роженский (1904—1968) — подготовил к печати ЕЖИ ОЛЕКСИНСКИЙ 415

III. МАТЕРИАЛЫ

- ЯНИНА ЭНДЕР: Докладная записка Адама Плевэ о школьной системе в 1862 году 421
- СТАНИСЛАВ ПЕЧКОВСКИЙ: Начальные школы во Влодавском повяте в 1918—1933 гг. 432
- СТАНИСЛАВ КАЧОР: Организация и работа II учительских курсов в Варшаве, ил. Ставки 5 461
- АЛОЙЗЫ ВАШЕК: Развитие школ кузнечного дела в Устроне 25-летию их восстановления) 473

IV. ХРОНИКА

- Хроника Союза польских учителей за июль-декабрь 1969 г. — составил СТАНИСЛАВ БЖОЗОВСКИЙ 483
- Отчет о научной сессии, посвященной жизни и деятельности проф. Марии Гжегожевской — подготовила к печати ЭЛЬЖБЕТА МОРАВСКАЯ 486
- I-й Всепольский слет учительских хоров в Познани — подготовил к печати ЯН ХЕЛЬВИГ 480

V. ИЗ РАБОТ ИСТОРИЧЕСКОЙ КОМИССИИ И ИСТОРИЧЕСКОГО БЮРО СОЮЗА ПОЛЬСКИХ УЧИТЕЛЕЙ

- Пленум исторической комиссии СПУ 22 января 1970 г. — подготовил к печати СТАНИСЛАВ БЖОЗОВСКИЙ 493

VI. РЕЦЕНЗИИ

Протоколы заседаний Комиссии Национальной Эдукации 1786—1794. Приготовил к печати Тадеуш Мизя. „Архив истории просвещения“, т. VIII. Изд. Оссолинеум Вроцлав-Варшава-Краков 1969, с. VIII, 408 — рец. КАМИЛЫ МРОЗОВСКОЙ	405
Кароль Познанский: Школьная реформа в Царстве Польском в 1862 году. Вроцлав-Варшава-Краков 1968 — рец. РЫШАРДА ВРОЧИНСКОГО . .	497
Леонида Вышомирская, Казимеж Вышомирский: Домброва Здуньска жила трудом и песней. Изд. Людова спудзелня издавничча. Варшава 1965, 284 с. — рец. СТАНИСЛАВА МИХАЛЬСКОГО	500
Тадеуш Вечорек: Зачатки агрономических школ в Польше. Изд. Людова спудзелня издавничча. Варшава 1969, 260 с. — рец. МАРИАНА ВАХОВСКОГО	504

VII. ПИСЬМА И ПОЛЕМИКИ

ЮЗЕФ ПОДГУРЕЧНЫЙ: В редакцию журнала „Пшегленд Исторычно-освятowy“, Быдгощ 8. I. 1970.	507
ВАНДА КАРИОВИЧ: В редакцию журнала „Пшегленд Исторычно освятowy“, Варшава, февраль 1970 года	508

CONTENTS

I. ARTICLES AND DISSERTATIONS

- RYSZARD WROCZYŃSKI: Contribution of the Polish Teachers' Union to the Shaping of the Educational Policy and to the Training of Teachers During the Twenty-Five Years of People's Poland 357
- MARIAN WALCZAK: Clandestine Teaching in Wielkopolska During the Second World War 373

II. PORTRAITS

- Jan Rozeński (1904—1968) — by JERZY OLEKSIŃSKI 415

III. MATERIALS

- JANINA ENDER: Adam Plewe's Memorial on Education of 1861 421
- STANISŁAW PIECZKOWSKI: Primary Schools in the County of Włodawa, 1918—1933 432
- STANISŁAW KACZOR: The Birth and Activity of the 2nd Teachers' College in Warsaw, 5 Stawki Street 461
- ALOJZY WASZEK: The Growth of Smithcraft Schools at Ustronie (commemorating the 25th anniversary of their reconstruction) 473

IV. CHRONICLE

- Chronicle of the Polish Teachers' Union, January—December 1969 — by STANISŁAW BRZOWSKI 483
- Report on the Scientific Session Devoted to the Life and Activity of Professor Maria Grzegorzewska — by ELŻBIETA MORAWSKA 486
- The First Polish Congress of Teachers' Choral Societies — by JAN HELLWIG 490

V. ACTIVITIES OF THE HISTORY COMMISSION AND OF THE HISTORY BUREAU OF THE POLISH TEACHERS' UNION

- Plenary Session of the Polish Teachers' Union History Commission on 28 January 1970 — by STANISŁAW BRZOWSKI 493

VI. REVIEWS

<i>Minutes of the Sessions of the Educational Commission 1786—1794</i> . By Tadeusz Mizia, "Archiwum Dziejów Oświaty" (The Archive of Educational History), vol. VIII, Ossolineum Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, VIII + 408 + 2 pp. — reviewed by KAMILA MROZOWSKA	495
Karol Poznański: <i>School Reform in the Kingdom of Poland in 1862</i> , Wrocław — Warszawa — Kraków 1968 — reviewed by RYSZARD WROCZYŃSKI	497
Leonida Wyszomirska, Kazimierz Wyszomirski: <i>Dąbrowa Zduńska Lived on Work and Song</i> , Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Warszawa 1965, 284 pp. — reviewed by STANISŁAW MICHAŁSKI	500
Tadeusz Wiczcerek: <i>The Origin of Farmer Training in Poland</i> , Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Warszawa 1969, 260 pp. — reviewed by MARIAN WACHOWSKI	504

VII. LITERS AND POLEMICS

JOZEF PODGÓRECNZY: To the Editors of "Przegląd Historyczno-Oświatowy", Bydgoszcz, January 8, 1970	507
WANDA KARPOWICZ: To the Editors of „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Warszawa, February 1970	508

RYSZARD WROCYŃSKI
Warszawa

WKŁAD ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO W KSZTAŁTOWANIE POLITYKI OŚWIATOWEJ I PRZYGOTOWANIE NAUCZYCIELI W OKRESIE 25-LECIA POLSKI LUDOWEJ

Manifest PKWN z lipca 1944 r. głosił, iż „jednym z najpilniejszych zadań PKWN będzie na terenach oswobodzonych odbudowa szkolnictwa i zapewnienie bezpłatnego nauczania na wszystkich szczeblach. Przymus powszechnego nauczania będzie ściśle przestrzegany. Odbudowa szkół zostanie natychmiast podjęta”¹.

Oświadczenie to nie mogło pozostać bez echa w masach nauczycielskich. Zapowiadało bowiem spełnienie założeń, które od zarania stanowiły kamień węgielny postępowego ruchu nauczycielskiego. Ponadto deklaracja oświatowa *Manifestu* przypadła na okres wyzwania ziem polskich z paroletniej, okrutnej okupacji, w czasie której nauczycielstwo ofiarnie, w najtrudniejszych warunkach spełniało swe podstawowe zadania w tajnej oświacie. Perspektywa odbudowy szkoły i reform oświatowych miała w tej sytuacji specjalny wyraz.

Nie oznacza to jednak, iż słowa *Manifestu* sprzymierzyły wokół jego wytycznych i programu od razu cały ogół polskiego nauczycielstwa. Dość powszechne było zjawisko nieufności wobec społeczno-politycznych zapowiedzi *Manifestu*. Słusznie jednak stwierdza Zbigniew Marciniak w rozprawie o dziejach ZNP w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, że „choćby masy nauczycielskie nie były przygotowane do rewolucyjnych przemian, do przeskoku od cechującej je w większości postawy liberalno-demokratycznej w okresie międzywojennym — do socjalizmu w Polsce Ludowej, to jednak pragnęły służyć niepodległej Polsce i od nowa tworzyć polskie szkolnictwo”².

Podobny proces dokonywał się również w Związku Nauczycielstwa Polskiego.

¹ „Rzeczpospolita”, 23 lipca 1944.

² Z. Marciniak, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w PRL. Próba zarysu historycznego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1955, nr 3, s. 356.

Wznawiając działalność w Polsce Ludowej Związek Nauczycielstwa Polskiego miał za sobą czterdziestoletnią tradycję walki o szkołę i nauczyciela. Wchodził w nową rzeczywistość z bogatym zasobem doświadczeń i osiągnięć, z przerzedzoną wprawdzie, ale wytrawną kadram oddanych sprawie szkoły działaczy oświatowych. Trzeba było niemałego wysiłku, a jak doświadczenie wykazało — i czasu, by dokonać przewartościowania dawnych programów, a z wielkich tradycji ruchu związkowego wydobyć elementy najcenniejsze i włączyć je w programy oświatowe demokracji ludowej jako ich integralny człon.

Wyrazem tego procesu w ruchu nauczycielskim była *Odezwa* do ogółu nauczycielstwa polskiego opublikowana w dniu 1 VI 1945 r. w pierwszym po wznowieniu numerze „Głosu Nauczycielskiego”. Władze naczelne Związku nawoływały w tej odezwie szerokie masy nauczycielskie do aktywnego udziału w demokratyzacji szkolnictwa oraz w przebudowie ustroju państwa polskiego. *Odezwa* m. in. stawiała przed nauczycielstwem związkowym następujące zadania: 1. „współdziałać i kierować społecznym wysiłkiem odbudowy szkoły ze zniszczeń wojennych, uczynić tę sprawę jedną z naczelných spraw odbudowy kraju”, 2. przystosować tę szkołę „do potrzeb demokracji, aby stała się rzeczywistym jej fundamentem”, 3. „oprzeć programy nauczania i wychowania na naukowym poglądzie na świat”. *Odezwa* ponadto zalecała nauczycielstwu włączenie się aktywnie w społeczne i kulturalne życie kraju.

Odezwa Zarządu Głównego ZNP bezpośrednio poprzedziła Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, który odbył się w dniach 18—22 VI 1945 roku³. Prace przygotowawcze do Zjazdu rozpoczęte zostały w r. 1944 w Lublinie przez funkcjonujący wówczas Wydział Reformy Szkolnej Resortu Oświaty PKWN, następnie kontynuowane były przez Departament Reformy Szkolnej Ministerstwa Oświaty. Postęp tych prac umożliwił władzom oświatowym podjęcie w kwietniu 1945 r. decyzji o zwołaniu Ogólnopolskiego Zjazdu Oświatowego w czerwcu tegoż roku⁴. Powołano wówczas okręgowe komisje zjazdowe, ustalono zakres i program Zjazdu oraz tezy zjazdowe.

Zjazd był zorganizowany przez władze oświatowe. W terenie prace organizacyjne koncentrowały się w kuratoriach szkolnych. Formalnie więc organizację, jak i program Zjazdu wytyczały organy władzy państwowej. Trzeba jednak dziś z perspektywy czasu wyraźnie sobie uświadomić, iż w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu nie mogło być inaczej. W odrodzonym państwie polskim, które miało być państwem ludzi pracy, opartym na założeniach sformułowanych w lipcu 1944 w *Manifestie* PKWN, sprawa reformy szkoły, jej struktury i treści wylaniała się jako zadanie wymagające szybkich rozwiązań. Prace nad reformą szkolną oprócz można było jedynie o ogniwa centralnych i terenowych władz oświatowych.

³ *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, 18—22 czerwca 1945*, Warszawa 1945.

⁴ *Iw.*, s. 34.

Ruch związkowy bowiem z natury rzeczy rozpoczął się nieco później niż działalność organów władzy państwowej, a ponadto przeżywał bezpośrednio po wyzwoleniu ostry kryzys. Źródła kryzysu leżały zarówno w stratach, jakie spowodował krwawy terror okupanta, jak i w zamęcie ideologicznym, wywołanym rozmiarami przeobrażeń politycznych i społecznych, które dokonywały się w kraju.

Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, iż nie było w tym trudnym okresie w ruchu związkowym osłabienia czy zaniku poczucia społecznej odpowiedzialności za losy szkoły i wychowania. Świadectwem tego może być szybki proces uaktywniania się ognisk ZNP na wyzwolanych terenach.

Już jesienią 1944 r. wznowiały swą działalność pierwsze ogniska ZNP na Białostocczyźnie i Rzeszowszczyźnie. W początkach 1945 r., jeszcze przed ofensywą na linii Wisły, która przyniosła wyzwolenie obszarom centralnej i zachodniej Polski, uformowały się zarządy okręgowe ZNP w Białymstoku i w Rzeszowie⁵. Podjęły one niezwłocznie po zorganizowaniu się nie tylko samopomocową działalność wśród nauczycielstwa, ale również próby rewizji treści nauczania i organizacji szkolnictwa, zakładały z własnej inicjatywy wytwórnie pomocy szkolnych, prowadziły wydawnictwo podstawowych podręczników, organizowały dokształcanie nauczycieli niewykwalifikowanych. Przykładem wkładu ZNP w reorganizację systemu szkolnego i dokształcanie nauczycieli już w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu wschodnich obszarów może być praca nauczycielstwa związkowego okręgu białostockiego, które na Zjeździe oświatowym w Łodzi przedstawiło konkretny program reform i potrzeb oświatowych w odrodzonym państwie⁶. Nie był to przykład osamotniony, jak świadczą o tym inne materiały przedstawione na Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w Łodzi.

Na szczeblu centralnym współpraca między władzami ministerialnymi a Zarządem Głównym ZNP w dziele reformy szkolnej podjęta została w lutym 1945 r. po ujawnieniu się tajnych władz naczelnych ZNP (Tajnej Organizacji Nauczycielskiej), w składzie: C. Wycech, W. Tułodziecki, K. Maj, T. Wojeński⁷. W marcu tegoż roku powołano przy Zarządzie Głównym ZNP Komisję Reformy Ustroju Szkolnego⁸.

Aktywność centralnych i terenowych władz związkowych w dziedzinie reformy szkolnej i kształcenia nauczycieli, rozwijana w ogniwach tereno-

⁵ Zob. Marciniak, *Związek Nauczycielstwa Polskiego...*, s. 357; ponadto J. Radukiewicz, *Działalność ZNP w pierwszych latach po II wojnie światowej na Białostocczyźnie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1969, nr 3; J. Kolanek, *Organizacja okręgu ZNP w roku 1944/45*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1965, nr 3.

⁶ *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy...*, s. 20—21; zob. też: S. Ośko, *Z dziejów szkolnictwa na Kielecczyźnie w latach 1944—1946*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1969, nr 3; S. Pleczkowski, *Pierwsze tygodnie odbudowy szkolnictwa wielkopolskiego (kartki z wizytacji w marcu 1945)*, tamże; B. Ratus, *Życie oświatowo-kulturalne na Ziemi Lubuskiej w 1945 roku*, tamże.

⁷ Marciniak, *Związek Nauczycielstwa Polskiego...*, s. 357.

⁸ *Iw.*

wych, choć w formie niezbyt systematycznej, wносиła istotny dorobek w prace przygotowawcze do Ogólnopolskiego Zjazdu Oświatowego. Na Zjeździe tym zarysowała się zgodność koncepcji władz oświatowych oraz nauczycielstwa związkowego w zasadniczych sprawach, a mianowicie w sprawie kierunku reformy systemu oświaty i wychowania w Polsce Ludowej.

Referat programowy Ministerstwa Oświaty sformułował kierunek reform oświatowych następująco: „Szkoła musi być jednakowa pod względem wartości i poziomu wiedzy, jaką daje, dla wszystkich obywateli, niezależnie od ich socjalnego położenia, niezależnie od środowiska. Szkoła musi być jednakowo dostępna dla wszystkich. Winna przygotowywać obywateli do życia społecznego, odpowiadać potrzebom najważniejszych dziedzin naszego życia społecznego, gospodarczego, kulturalnego. Szkoła ta winna wszczepiać ideały demokratyczne, winna wychowywać obywateli patriotów, świadomych twórców narodowej kultury, zgodnie z podstawowymi wytycznymi demokracji”⁹. W rezultacie tych generalnych założeń została naszkicowana następująca organizacja oświatowa: a) całość kształtowania na poziomie początkowym i średnim ujęty jest w 11 lat nauczania w 11 klasach; b) szkoła 11-letnia dzieli się na trzy cykle programowe: 1. 5-letni kurs propedeutyczny (klasy 1—5), 2. średni niższy 3-letni (klasy 6—8), pogłębiony kurs systematyczny (licealny) 3-letni (klasy 9—11)¹⁰.

Dorobek Komisji Reformy Ustroju Szkolnego przedstawiony został na Zjeździe w zasadniczym dokumencie pt. *Stanowisko Związku Nauczycielstwa Polskiego w sprawie zasad reformy systemu kształcenia*¹¹. W dokumencie tym Związek poparł w pełni ogólny kierunek reformy opartej na zasadach: „jednolitości, powszechności, bezpłatności [...] widząc w wysunięciu tych zasad szczerą dążenie do demokratyzacji oświaty”, oraz projekt przedłużenia obowiązku szkolnego do lat 8 jako skuteczne posunięcie zmierzające do realizacji wymienionych wyżej zasad. Związek Nauczycielstwa Polskiego wysunął również postulat stworzenia powszechnego systemu kształcenia zawodowego młodzieży na podbudowie szkoły podstawowej oraz projekt obowiązku kształcenia ogólnego i zawodowego młodzieży do lat 19.

We wnioskach zgłoszonych przez Związek znalazły się też postulaty w sprawie kształcenia nauczycieli i społecznej pozycji zawodu nauczycielskiego.

Podstawowe stanowisko w sprawie nauczycieli i ich kształcenia zawarte zostało w sformułowaniu: „Zamierzona reforma w jeszcze silniejszym stopniu niż dotychczas wymaga nauczyciela jak najwyższej kwalifikowa-

⁹ W. Bieńkowski, *Zasady reformy ustroju szkolnego* [w:] *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy...*, s. 67.

¹⁰ *Jw.*, s. 68.

¹¹ *Jw.*, s. 102—110.

nego. Stopniowa realizacja postulatów kształcenia wszystkich nauczycieli na poziomie wyższym stanowić będzie fundament nowej, zreformowanej szkoły" ¹². Zaznaczyć należy, iż sprawie kształcenia nauczycieli poświęcony był w całości referat ówczesnego prezesa Zarządu Głównego ZNP Czesława Wycecha, pt. *Podstawowe zadania nauczyciela w Nowej Polsce* ¹³. Referat nawiązywał do naszych najlepszych tradycji w dziedzinie kształcenia nauczycieli i społecznej roli zawodu nauczycielskiego.

Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi w 1945 r. odzwierciedlała szczególną atmosferę okresu bezpośrednio po wyzwoleniu. Atmosferę tę cechowały szerokie i ambitne plany rozbudowy szkoły polskiej przy ogromnych trudnościach materialnych i kadrowych oraz konieczność przełamywania oporów i zjednywania mas nauczycielskich dla zadań budowy nowego ustroju. Związek Nauczycielstwa Polskiego w pełni poparł podstawowe dążenia oświatowe władzy ludowej, widząc w nowych warunkach ustrojowych realne perspektywy zrealizowania historycznych postulatów związkowych zarówno ustrojowo-szkolnych, jak i dotyczących kształcenia kadr nauczycielskich.

W okresie pozjazdowym Związek Nauczycielstwa Polskiego coraz pełniej włączał się w realizację założeń reformy szkolnej. Jednocześnie w latach 1945—1948 dokonywał się głęboki przełom w jego działalności. Obejmował on przewartościowanie, a nieraz i przełamywanie wielu postaw tradycyjnych, kształtowanie nowego stosunku organizacji związkowej do władz oświatowych ludowego państwa, coraz pełniejszą krystalizację polityki związkowej w podstawowych dziedzinach oświaty i wychowania. Rewolucja ta dokonywała się w toku żarliwych dyskusji, a nieraz i walk wewnętrznych. Poszczególne jej etapy zarysowane zostały w referacie prof. Henryka Jabłońskiego na krajowej naradzie aktywu oświatowego w Warszawie w dn. 16 XI 1948 r. w przededniu Kongresu Zjednoczonego Partii Robotniczych.

„Obraz naszej państwowej i partyjnej polityki w dziedzinie oświaty — mówił prof. Jabłoński — nie byłby pełny, gdybyśmy pominęli ze wszech miar ważną sprawę naszej działalności na terenie organizacji zawodowej pracowników oświatowych, tj. Związku Nauczycielstwa Polskiego. Jest to problem o tyle jeszcze ważniejszy, że Związek Nauczycielstwa Polskiego nie ograniczał się i nie ogranicza się bynajmniej do ważnej zresztą troski o materialną sytuację nauczycielstwa, ale wielkie miejsce w jego pracy i działalności zajmuje kwestia dokształcania nauczyciela i organizacja pomocy w jego pracy zawodowej" ¹⁴.

Analizując działalność Związku Nauczycielstwa Polskiego w pierwszych powojennych latach, należy przyznać pełną słuszość opinii, iż w okresie

¹² *Jw.*, s. 106.

¹³ *Jw.*, s. 41—63.

¹⁴ H. J a b ł o Ń s k i, *Rola ZNP w polityce oświatowej*, „Głos Nauczycielski”, 1948, nr 19.

tym w dziedzinie kształcenia i dokształcania nauczycieli Związek Nauczycielstwa Polskiego posiada istotne osiągnięcia. Związek wykorzystał swoje bogate doświadczenie okresu międzywojennego oraz organizacji tajnej pracy oświatowej w kraju, jak i poza granicami, zwłaszcza w obozach jenieckich.

Akcję systematycznego kształcenia i dokształcania nauczycieli podjęły władze oświatowe tuż po wyzwoleniu na bardzo szeroką skalę w formie różnorodnych kursów. Związek Nauczycielstwa Polskiego włączył się do tej akcji od początku, brakuje nam jednak dokładnych danych ilościowych dotyczących choćby rozmiarów tego współdziałania. Ponadto już w końcu roku 1945 reaktywowano z dn. 1 XII 1945 r. Wydział Pedagogiczny Związku. Prace Wydziału szły w czterech kierunkach: 1. umożliwienia ogółowi nauczycieli zdobycia najwyższych kwalifikacji zawodowych, 2. pobudzenia samokształcenia nauczycieli i tworzenia odpowiednich form organizacyjnych, 3. współdziałania w tworzeniu programów nauczania, 4. rozwijania nauki o wychowaniu, m. in. poprzez organizowanie komisji specjalistycznych¹⁵. W realizacji tych zadań szczególnie wymaga podkreślenia funkcja związkowych zakładów kształcenia nauczycieli oraz rola konferencji rejonowych.

Kontynuując tradycje przedwojenne, Wydział Pedagogiczny ZNP przystąpił również do organizowania wyższych kursów nauczycielskich oraz instytutów pedagogicznych. Celem intensywnego podnoszenia kwalifikacji nauczycielskich tworzono obok wyższych kursów nauczycielskich stacjonarnych — wyższe kursy nauczycielskie korespondencyjne, umożliwiające zdobywanie wiedzy bez odrywania się od miejsca pracy. W latach 1946—1947 liczba wyższych kursów nauczycielskich wynosiła 13, w roku szkolnym 1947/48 — 38. W roku 1947/48 stacjonarne wyższe kursy nauczycielskie obejmowały około 400 słuchaczy, korespondencyjne — około 1850¹⁶, ze stałą tendencją zwyżkową.

Najwcześniej zorganizowaną po wojnie uczelnią pedagogiczną Związku Nauczycielstwa Polskiego był Instytut Pedagogiczny ZNP w Warszawie. Rozpoczął on funkcjonowanie już w grudniu 1945 roku dzięki staraniom słuchaczy Instytutu, którzy pragnęli ukończyć rozpoczęte przed wojną studia, oraz Zarządu Głównego ZNP, głównie ówczesnego wiceprezesa Kazimierza Maja. Kierownictwo Instytutu objął ponownie prof. Stefan Baley.

Obok trzyletniego Studium Podstawowego, liczącego około 130 słuchaczy, uruchomione zostało przy Instytucie tzw. Studium Dokończeniowe dla słuchaczy, którzy rozpoczęli studia przed wojną czy dopiero w czasie okupacji i w obozach jenieckich, oraz Studium Korespondencyjne. Oba studia skupiły kilkuset słuchaczy z całej Polski.

W tym samym czasie uruchomione zostały dwuletnie instytuty we

¹⁵ J. Bartoćki, *Dwuletnia praca Wydziału Pedagogicznego*, t a m ż e, nr 7—8.

¹⁶ *Jw.*, s. 117.

Wrocławiu (pod kierownictwem prof. M. Kreutza) i w Katowicach (pod kierownictwem prof. J. Pietera)¹⁷.

Ilościowe rezultaty pracy wyższych kursów nauczycielskich oraz instytutów pedagogicznych nie są imponujące. Ogółem obejmują kilka tysięcy absolwentów wyższych kursów nauczycielskich oraz paruset absolwentów instytutów pedagogicznych. Nie były to jednak liczby małe, zwłaszcza wobec ogromnego braku kadr pedagogicznych w latach powojennych. Nadmienić również należy, iż wymienione uczelnie związkowe cechował wysoki poziom naukowy i rzetelna atmosfera pedagogiczna. Świadectwem ich roli może być m. in. fakt, iż absolwenci uczelni związkowych położyli nie małe zasługi w szkolnictwie dwudziestolecia Polski Ludowej.

W procesie dokształcania nauczycieli, zwłaszcza pracujących w środowiskach wiejskich i w małych miastach, wielkie znaczenie miały konferencje rejonowe, wznowione mimo ciężkich warunków materialnych i komunikacyjnych w pierwszych latach po wojnie. Konferencje rejonowe przyczyniały się do podnoszenia poziomu pracy dydaktyczno-wychowawczej. Ponadto przed konferencjami rejonowymi stanęły szczególne zadania: otaczania opieką nauczycieli niewykwalifikowanych, szybkiego wprowadzania zmian programowych, wciągania szerokich mas nauczycielskich do współdziałania w walce z analfabetyzmem, likwidacji zniszczeń wojennych i w proces budowy Państwa Ludowego. Polityczne zadania konferencji rejonowych, ich funkcję w aktywizacji społecznej mas nauczycielskich podkreślił Ogólnopolski Zjazd poświęcony konferencjom rejonowym, zorganizowany w marcu 1947 r. przez Zarząd Główny ZNP. Uchwały Zjazdu głosiły m. in.: konferencje rejonowe winny „stać się platformą szczenia i ugruntowania wśród ogółu koleżanek i kolegów świadomości przemian polityczno-społecznych, kulturalno-oświatowych i gospodarczych, które szeroką falą płyną poprzez świat i Polskę. W konsekwencji winny ułatwić ogółowi nauczycielstwa obiektywne zrozumienie na tym szerokim tle głębokiej przebudowy struktury narodu polskiego, dokonywanych i dokonujących się reform społeczno-gospodarczych, ruchu zawodowego w Polsce, trzyletniego planu odbudowy kraju, istoty i sensu reformy rolnej. Zrozumienie to pozwoli na szybsze duchowe włączenie się w nurt tych przemian ogółu nauczycielstwa jako świadomych współtwórców, a nawet inicjatorów w odbudowie i przebudowie kraju”¹⁸.

Należy zaznaczyć, iż konferencje rejonowe obok spraw ściśle zawodowych w coraz szerszym zakresie podejmowały kluczowe problemy wychowawcze, włączały do swego programu tematy ideologiczne, związane z całokształtem dokonujących się w Polsce Ludowej przeobrażeń polityczno-społecznych i ekonomicznych. Taką ich ocenę znajdujemy m. in. w materiałach ze wspomnianej wyżej krajowej narady aktywu oświatowego

¹⁷ Zob. Instytut Pedagogiczny ZNP we Wrocławiu, t a m ż e, 1948, nr 16.

¹⁸ J. Bardecki, *Pierwszy Ogólnopolski Zjazd ZNP poświęcony konferencjom rejonowym*, t a m ż e, 1947, nr 8.

z 15 XI 1948 roku. Prof. Henryk Jabłoński m. in. podkreślał, iż w ostatnim okresie na konferencjach rejonowych „mówi się wyraźnie o kształtowaniu naukowego poglądu na świat, o zagadnieniach walki klas w nauczaniu i wychowaniu młodzieży szkolnej”¹⁹.

Kongres Zjednoczeniowy Partii Robotniczych stworzył warunki do szybkiego rozwoju socjalizmu w Polsce. Po tym Kongresie również i przed Związkiem Nauczycielstwa Polskiego stanęły nowe zadania. Podstawowy problem został jasno określony w artykule wstępnym „Głosu Nauczycielskiego” z dn. 15 XII 1948 r., który zapowiadał podjęcie wysiłków „około przekształcenia postawy ideowej zorganizowanego nauczycielstwa, a przez nie najszerszych mas społeczeństwa i młodzieży”²⁰.

U progu nowego etapu politycznego rozwoju Polski Ludowej w dn. 7 kwietnia 1949 r. Sejm uchwalił *Ustawę o likwidacji analfabetyzmu*; na podstawie tej *Ustawy* powołany został pełnomocnik Rządu do walki z analfabetyzmem. W ciągu dwu lat wielkiego społecznego zrywu analfabetyzm jako zjawisko masowe uległ likwidacji. Realizacja *Ustawy*, jej znaczenie — to osobny rozdział dziejów oświaty w Polsce Ludowej i nie tu miejsce na szersze omawianie tego zagadnienia. Należy jednak podkreślić wkład ZNP w likwidację analfabetyzmu, wymagający osobnego źródłowego studium. Wydaje się, iż wkład był tak duży, iż stanowił czynnik co najmniej współdecydujący o powodzeniu tej wielkiej akcji²¹.

W nowym etapie politycznego rozwoju Polski Ludowej dokonane zostały również ważne zmiany organizacyjne i programowe w szkolnictwie. W 1949 r. nastąpiła przebudowa szkoły średniej na 11-letnią szkołę ogólnokształcącą. Program jej uwzględniał w szerokim zakresie treści ideologiczne, które miały zapewnić ścisłą integrację systemu oświatowo-wychowawczego z potrzebami budownictwa socjalizmu w naszym kraju.

W związku z planami rozwoju gospodarczego kraju wzrosła ogromnie funkcja szkolnictwa zawodowego. W początkach 1949 r. utworzony został Centralny Urząd Szkolenia Zawodowego, którego podstawowym zadaniem było dostosowanie systemu kształcenia zawodowego do potrzeb wynikających z planów rozwojowych gospodarki narodowej. Sześcioletni plan rozwoju gospodarczego kraju stał się podstawą reformy ustroju szkolnictwa zawodowego w 1951 roku.

Postępy industrializacji i budownictwa socjalistycznego skoncentrowały wysiłki władz oświatowych na problemach kształcenia kadr dla szkolnictwa. Dokonane zostały podstawowe reformy systemu kształcenia nauczycieli (powołanie wyższych szkół pedagogicznych i studiów nauczycielskich obok dotychczasowych liceów pedagogicznych), w wyniku czego

¹⁹ *Rola ZNP w polityce oświatowej*, tamże, 1948, nr 19.

²⁰ W. Polkowski, *Kongres partii robotniczych*, „Głos Nauczycielski”, 1948, nr 20.

²¹ Por. T. Pasierbiński, *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960; J. Landy-Tolwińska, *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1981.

instytuty pedagogiczne i wyższe kursy nauczycielskie straciły swą samostanność organizacyjną, a ich zadania przejęte zostały przez ogólnopństwowy system kształcenia kadr nauczycielskich.

Przed Związkiem Nauczycielstwa Polskiego stanęły natomiast w tym okresie szczególne zadania w zakresie kształcenia ideologicznego nauczycieli i podnoszenia wyników zarówno dydaktycznych, jak i wychowawczych pracy szkoły²².

1. Problem kształcenia pedagogicznego nauczycieli postawiony został jako główne zadanie przed władzami oświatowymi i ruchem nauczycielskim w Polsce w październiku 1949 r. w czasie obrad Krajowej Rady Aktywu Oświatowego PZPR. Zarząd Główny Związku Nauczycielstwa Polskiego, odpowiadając na apel sformułowany w czasie narady, podjął w r. 1949 uchwałę o ogólnopolskiej akcji samokształcenia ideologicznego nauczycieli szkół wszystkich typów. Obowiązek samokształcenia ideologicznego *instrukcja Ministerstwa Oświaty* przeniosła również na pracowników administracji szkolnej. W ten sposób rozpoczął się na wszystkich odcinkach frontu oświatowego szeroki ruch samokształcenia ideologicznego, zorganizowany i wspierany pomocą programową i metodyczną ze strony władz oświatowych i związkowych. Dla celów tej szerokiej akcji wydanych zostało wiele publikacji pedagogicznych w masowych nakładach²³.

Niezależnie od pomocy i instrukcji władz szkolnych w zakresie przygotowania nauczycieli i szkoły do nowych zadań — Związkowi Nauczycielstwa Polskiego i jego terenowym ogniwom w postaci zakładowych (ZOZ) i międzyzakładowych (MOZ) komórek przypadła rola przodująca. Udział ogółu nauczycieli w tej szerokiej akcji, ich aktywność, planowy i skuteczny przebieg samokształcenia ideologicznego stały się główną troską zarówno władz centralnych, jak i terenowych ogniw ZNP. Należy zaznaczyć, iż samokształcenie ideologiczne stanowiło warunek powodzenia reformy szkolnej w roku 1949, której treści programowe oparte zostały na przesłankach marksistowsko-leninowskich. Z faktu tego wynika szczególne znaczenie akcji samokształceniowej i roli Związku Nauczycielstwa Polskiego w jej realizacji.

2. Drugą podstawową dziedziną aktywności Związku Nauczycielstwa Polskiego od 1950 r., w okresie sześcioletniego planu industrializacji kraju, była walka o podniesienie efektywności pracy szkoły, a w szczególności wyników nauczania i wychowania. Dla wzmożenia troski i wysiłków o wyniki nauczania Związek Nauczycielstwa Polskiego rozwijał współzawodnictwo w tej dziedzinie między szkołami i okręgami szkolnymi.

W zakresie obu wymienionych wyżej dziedzin (samokształcenia ideolo-

²² Zob. m. in.: E. Kuroczko, *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1962; S. Skrzyszewski, *Przemówienie wygłoszone na zebraniu ZNP z okazji rozpoczęcia roku szkolnego 1948/49*, „Nowa Szkoła”, 1948, nr 1.

²³ Dla celów samokształcenia ideologicznego wydano m. in. w masowych nakładach przekłady podręczników: *Pedagogika*, pod red. I. Kairova, oraz *Pedagogika*, pod red. J. Jesipowa i N. Gonczarowa.

gicznego i podnoszenia wyników pracy szkół) Związek Nauczycielstwa Polskiego dał poważny wkład w realizację podstawowych założeń reformy szkolnej. Ścisłe jednak podporządkowanie działalności Związku zadaniom 6-letniego Planu Rozwoju Gospodarczego wprowadziło do pracy w Związku ograniczenia, które wcześniej, bo już w latach 1953—1954, sygnalizowane były w dyskusjach i prasie związkowej. Nauczycielstwo związkowe, dążąc do współpracy z władzami szkolnymi w podstawowych dziedzinach związanych z budową podstaw socjalizmu w kraju, krytycznie oceniać zaczęło ograniczenie samodzielności Związku. Krytykę centralizmu w zarządzaniu oświatą i kulturą wywoływały jego ujemne skutki, widoczne zwłaszcza wyraźnie w bezpośredniej pracy nauczyciela. Krytyka ta wzmagana się w miarę zbliżania się pięćdziesiątej rocznicy związkowego ruchu nauczycielskiego w Polsce (1955) i pod wpływem reminiscencji historycznego dorobku ruchu nauczycielskiego. Na żywe i aktualne wartości osiągnięć 50-lecia ruchu nauczycielskiego w Polsce wskazywały również pamiątniki nauczycieli weteranów²⁴, uzyskane w ramach konkursu ogłoszonego przez usamodzielniający się „Głos Nauczycielski”²⁵.

W wyniku krytyki centralistycznej polityki władz oświatowych i coraz żywszego ujawniania jej ujemnych zjawisk na terenie szkoły (werbalizm i formalizm w metodach nauczania, ograniczanie samodzielności nauczycieli, nadmiar sprawozdawczości) — już w latach 1954—1956 władze szkolne dokonały zmian organizacyjnych, ograniczając wpływy administracji, zwiększając samodzielność szkół i nauczycielstwa, w tym również Związku, oraz ulepszając programy nauczania²⁶.

Przewyciężenie skutków centralizmu i biurokratyzmu dokonane zostało w r. 1956, kiedy Zarząd Główny ZNP wystąpił z projektem *Ustawy o prawach i obowiązkach nauczycieli*, uchwalonej w tymże roku przez Sejm PRL²⁷. *Ustawa* gwarantowała nauczycielom uprawnienia i przywileje, zaszczytnie wyróżniające zawód nauczycielski w Polsce Ludowej, oraz współdziałał Związek Nauczycielstwa Polskiego w opiniowaniu pracy nauczyciela.

Historyczne zebranie plenarne Zarządu Głównego ZNP w listopadzie 1956 r. potępiło skutki centralnego biurokratyzmu na terenie szkolnictwa oraz podjęło między innymi uchwały w sprawie niezwłocznego wytyczenia kierunku zasadniczej reformy ustroju szkolnego, odpowiadającej potrzebom społeczeństwa socjalistycznego i jego rozwoju²⁸. Wypełnieniu tego postulatu poświęcony był Zjazd Oświatowy obradujący w dn. 2—5 maja 1957 r. w Warszawie. Zjazd poprzedziła szeroka dyskusja we wszyst-

²⁴ *Pamiątniki nauczycieli weteranów*, Warszawa 1958.

²⁵ W okresie centralizmu biurokratycznego „Głos Nauczycielski” stracił charakter związkowy, stając się wspólnym organem ZNP i Ministerstwa Oświaty.

²⁶ W r. 1955/56 wprowadzono zreformowany plan nauczania w szkołach podstawowych i licealnych.

²⁷ *Ustawa o prawach i obowiązkach nauczycieli*, „D.U. RP”, 1956, nr 1.

²⁸ *Zjazd Oświatowy, 2—5 maja 1957*, Warszawa 1957.

kich ogniwach związkowych, a prace nad rozwiązaniem głównych problemów Zjazdu prowadzone były w specjalnych komisjach przygotowujących materiały na Zjazd. Z licznych komisji zjazdowych nas interesują szczególnie dwie ze względu na temat referatów: komisja ustroju i organizacji szkolnictwa oraz komisja kształcenia nauczycieli.

Podstawowe założenia ustrojowe Związku Nauczycielstwa Polskiego sformułowane zostały na Zjeździe w referacie programowym prezesa Teofila Wojcieńskiego. Referent przedstawił wnioski z paromiesięcznej dyskusji poprzedzającej Zjazd. U podstaw dyskusji leżała teza, iż „problem ustroju i organizacji szkolnictwa należy ujmować i rozwiązywać nie w płaszczyźnie aktualnych potrzeb, ale w płaszczyźnie podstawowych założeń ustroju, któremu dany system szkolny ma służyć”²⁹. Z tego wynika — głosiły tezy zjazdowe — iż „rozbudowa i utrwalenie ustroju socjalistycznego w naszym kraju winny przyświecać pracom nad reformą szkolną”.

Na tle tych założeń w czasie dyskusji przedzjazdowej i w toku Zjazdu ścierały się dwie koncepcje ustrojowe. Większość komisji popierała projekt oparcia ustroju szkolnego na 10-letniej szkole ogólnokształcącej. Nadbudowę jej stanowić miały szkoły zawodowe i dwuletnie, zróżnicowane (humanistyczne, klasyczne, matematyczno-przyrodnicze) licea przygotowujące do studiów wyższych³⁰. Koncepcja ta rozwijała w zasadzie znane założenia Antoniego Bolesława Dobrowolskiego z r. 1932³¹.

Oprócz tej koncepcji komisja wysunęła projekt (poparty przez mniejszość członków) oparcia ustroju szkolnego na 8-letniej szkole podstawowej ogólnokształcącej. Projekt przewidywał — ponad 8-letnią szkołę podstawową — 4-letnią szkołę średnią oraz różnego typu szkoły zawodowe. Obroncą tego projektu i jego rzecznikiem był przede wszystkim prof. Marian Falski.

W czasie dyskusji wyraźnie sformułowane zostały również tendencje do stopniowego obejmowania „nauką i opieką wychowawczą całej młodzieży w wieku lat 14—18”³².

W perspektywach szybkiego upowszechniania wykształcenia ogólnego na coraz wyższym poziomie — szczególnego znaczenia nabierała problematyka szkolnictwa zawodowego. Przez ten tor wykształcenia przechodzić miały coraz szersze masy młodzieży i uzyskiwać kwalifikacje zawodowe.

Związek Nauczycielstwa Polskiego poświęcał problematyce kształcenia zawodowego dużo uwagi zarówno w okresie przedzjazdowym, jak i w czasie Zjazdu. Wszystkie projekty reformy szkoły ogólnokształcącej

²⁹ *Jw.*, ... s. 16.

³⁰ *Jw.*, s. 17.

³¹ A. B. Dobrowolski, *Zagadnienie szkoły powszechnej jako zasadnicze zagadnienie naszej cywilizacji*, Warszawa 1932.

³² *Zjazd Oświatowy...*, s. 103.

podkreślały rosnące znaczenie szkolnictwa zawodowego. Sprawy tego szkolnictwa były też przedmiotem specjalnego referatu wygłoszonego na posiedzeniu Komisji Ustroju i Organizacji Szkolnictwa³³.

Kontynuując studia i rozważania wszczęte na Zjeździe Oświatowym — sekcja szkolnictwa zawodowego ZNP zorganizowała w styczniu 1959 r. Krajowy Zjazd Oświaty Zawodowej i Rolniczej, bardzo starannie przygotowany i poprzedzony licznymi dyskusjami na szczeblach okręgowych i oddziałów³⁴. Zjazd Oświaty Zawodowej i Rolniczej odbywał się w okresie przygotowań do III Zjazdu PZPR, który miał m. in. określić kierunek dalszego rozwoju naszej oświaty. Na Zjeździe Oświaty Zawodowej — obok wystąpień plenarnych prezesa Teofila Wojeńskiego i przewodniczącego sekcji szkolnictwa zawodowego ZNP Stanisława Kwiatkowskiego — przedstawiono referaty zarówno ze strony Ministerstwa Oświaty, jak i centralnych instytucji zainteresowanych problemami kształcenia zawodowego. Rezolucja Zjazdu w części szczegółowej zalecała: 1. tworzenie trzyletnich szkół średnich zawodowych (na podbudowie zasadniczych szkół zawodowych) oraz 1- i 2-letnich szkół technicznych dla maturzystów, 2. rozwijanie średnich szkół zawodowych dla pracujących, 3. tworzenie szkół mistrzów dla kandydatów o odpowiednim stażu pracy.

Końcowy fragment rezolucji zarysował śmiałą wizję i perspektywę szkoły zawodowej, postulował budowę w Polsce takiego systemu edukacyjnego, który zbliży rzeczywistość naszą szkołę do życia, podniesie jej poziom, rolę i autorytet, „uczyni z oświaty i szkolnictwa podstawowy czynnik w realizacji zadań, jakie wysuwa przed narodem partia”. W zakończeniu rezolucji podkreślono, iż „wykonanie tych zadań pozwoli nie tylko na szybsze wydzwignięcie się naszego kraju [...] z zacofania, ale stworzy również warunki dla rozwijania twórczej inicjatywy w poszukiwaniu najlepszych rozwiązań w procesie socjalistycznego wychowania młodego pokolenia”³⁵.

Wracając do sprawy kształcenia nauczycieli należy przypomnieć, iż Zjazd Oświatowy w maju 1957 r. poświęcił równie wiele uwagi tej sprawie. Zarówno w tezach, jak i w dyskusji zjazdowej przewijała się tendencja stopniowego przechodzenia na kształcenie nauczycieli na poziomie wyższym dla wszystkich typów szkół³⁶. Jedną z tez głosiła, że „każdy nauczyciel, bez względu na to, w jakim typie szkoły pracuje, powinien otrzymać równe co do poziomu wykształcenie. Stawiając zasadę równego co do poziomu wykształcenia dla wszystkich nauczycieli i wychowawców należy zapewnić różne co do treści wykształcenie w zależności od typu szkoły lub zakładu, w którym nauczyciel będzie pracował”³⁷. Realizację

³³ A. T a t o ń, *Zasady nowej organizacji szkolnictwa zawodowego w Polsce Ludowej*, [w:] *Zjazd Oświatowy*, 2—5 maja 1957, s. 152—162.

³⁴ *Materiały Krajowego Zjazdu Oświaty Zawodowej i Rolniczej*, 21—24 stycznia 1959, Warszawa 1960.

³⁵ *Jw.*, s. 312—316.

³⁶ *Zjazd Oświatowy*, 2—5 maja 1957, s. 313.

³⁷ *Jw.*, s. 314.

tego postulatu widziano w tworzeniu i rozbudowie trzyletnich wyższych szkół nauczycielskich jak również pięcioletnich wyższych szkół pedagogicznych.

W zakresie kształcenia nauczycieli Związek Nauczycielstwa Polskiego sformułował więc wyraźne perspektywiczne postulaty i należy z satysfakcją podkreślić, iż ostatnio dokonane reformy w systemie kształcenia nauczycieli (między innymi powołanie 3-letnich wyższych szkół nauczycielskich, stopniowa likwidacja uczelni pomaturalnych, ale bez uprawnień szkoły wyższej) w pełni realizują śmiało i prekursorskie postulaty nauczycielskiego ruchu związkowego.

W ramach własnej działalności na odcinku podnoszenia poziomu kadr nauczycielskich Związek Nauczycielstwa Polskiego realizuje intensywną akcję samokształceniową wśród nauczycielstwa. Stanowi ona istotny czynnik wkładu Związku w reformę i doskonalenie naszego systemu oświatowego.

Organizowana przez Związek akcja samokształcenia obejmuje swym zasięgiem wszystkie ogniwa Związku i realizuje się w różnorodnych formach organizacyjnych, a więc konferencji rejonowych, kursów, samokształcenia indywidualnego.

Dla wzmocnienia tempa i pogłębienia samokształcenia zawodowego i ideologicznego Wydział Pedagogiczny Związku, kierujący akcją samokształcenia, rozpoczął od r. 1960 wydawnictwo biuletynu, a następnie miesięcznika „Nauczyciel i Wychowanie” w masowym nakładzie i o dużej poczytności wśród nauczycielstwa. Miesięcznik ten, jak i inne związkowe czasopisma pedagogiczne: „Psychologia Wychowawcza”, „Ruch Pedagogiczny”, „Szkoła Zawodowa”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” — stanowią ważny ośrodek rozwoju i upowszechniania myśli pedagogicznej, a jednocześnie stwarzają szerokie możliwości wszechstronnego samokształcenia nauczycieli. Podkreślić należy, iż akcja ta, kierowana przez ZNP, jest jednym z podstawowych czynników postępu pedagogicznego i efektywności systemu oświatowego.

Omawiając wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w kształtowanie i rozwój naszej polityki oświatowej, nie można pominąć formułowanych na zjazdach i konferencjach nauczycielskich postulatów ściślejszego wiązania szkoły z życiem. Ten węzłowy problem współczesnego szkolnictwa od dawna stanowi przedmiot żywego zainteresowania nauczycielstwa związkowego. Wynika to z faktu, iż wielkie przeobrażenia społeczno-polityczne, gospodarcze i kulturalne bezpośrednio rzutują na zadania szkoły i nauczyciela, rezultaty tych przeobrażeń odzwierciedlają się bowiem w pracy każdej szkoły i każdego nauczyciela. Z tych względów nauczycielstwo jako grupa zawodowa zawsze przejawiało wyraźne tendencje do włączania się w nurt postępu nauki, ekonomiki i kultury, czego wyrazem są zawsze żywe wśród nauczycielstwa tendencje samokształcenia i chęć dalszych studiów. Silne i dawne są też w ruchu nauczycielskim dążenia do

bezpośredniego udziału w życiu najbliższego rejonu szkoły, uczestnictwa w realizowaniu jego potrzeb i planów rozwojowych.

Na naradach krajowych i konferencjach terenowych sprawa zadań społecznych nauczyciela, powiązań szkoły ze środowiskiem była częstym tematem obrad. Na czoło wysunęła się problematyka roli i funkcji nauczyciela i szkoły na wsi. W tej dziedzinie Związek Nauczycielstwa Polskiego ma wieloletnie i trwałe osiągnięcia, wciąż żarliwie kontynuowane. W szczególności Związek włączył się aktywnie w proces przecobrażania gospodarczego i unowocześniania wsi³⁸. Obok więc żywego zaangażowania nauczycielstwa w kontynuowaniu i rozwijaniu dorobku samorodnej kultury wsi, jej folkloru, treści artystycznych — Związek aktywnie współdziała w upowszechnianiu postępu w rolnictwie, unowocześnianiu wielu dziedzin życia wsi, organizowaniu rejonów industrialnych. Tendencje te znalazły wyraz na naradzie nauczycieli pracujących na wsi, jaka odbyła się w listopadzie 1959 roku. Na naradzie tej sprawa wzmożenia tempa socjalistycznej przebudowy wsi, podnoszenia produkcji rolnej, upowszechniania wiedzy ogólnej i zawodowej wśród ogółu ludności wiejskiej, zwłaszcza jednak wśród młodzieży, wysunęły się na plan pierwszy. Wycinkowe sondaże wskazują na rozmiary i intensywność współdziałania nauczycielstwa w aktywizacji społeczno-gospodarczej i kulturalnej wsi³⁹. Na podkreślenie też zasługuje szczególna rola szkoły i nauczyciela na ziemiach zachodnich⁴⁰.

Rozważania niniejsze mają na celu wskazania jedynie głównych kierunków aktywności Związku Nauczycielstwa Polskiego w dziedzinie polityki oświatowej i kształcenia nauczycieli na przestrzeni 25-locia Polski Ludowej. Niektóre z poruszonych wyżej zagadnień wymagałyby poszerzenia i rozwinięcia, niektóre — dodatkowych badań wspartych o źródłowe materiały. Reasumując szkicowy obraz, należy stwierdzić, iż wkład ZNP jest wiodocznym i znaczącym, zwłaszcza w dwóch dziedzinach. Dorobek programowy zjazdów i dyskusji nauczycielskich wyznaczał w dużym stopniu drogę naszej oświaty w PRL.

Można by bez trudności wskazać, iż podstawowe postulaty ruchu związkowego znalazły wyraz w aktach prawnych, regulujących system oświatowo-wychowawczy w Polsce Ludowej, z *Ustawą szkolną* z roku 1961 włącznie⁴¹.

Niemniej ważną dziedziną działalności i osiągnięć ruchu nauczycielskiego stanowi współdziałanie w realizacji kolejnych etapów reformy szkoły i kształcenia nauczycieli. To zadanie ruchu nauczycielskiego szczególnie mocno podkreślone zostało na VIII Zjeździe Delegatów ZNP, na którym

³⁸ Narady aktywu ZNP z r. 1953 i 1960. Zob. również: E. K u r o c z k o, *Aktualne zadania szkoły na wsi*, [w:] *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1962.

³⁹ „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1961, nr 2, s. 207—253.

⁴⁰ A. K w i l e c k i, *Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich w świetle pamiątek nauczycieli osadników*, Poznań 1960.

⁴¹ *Ustawa o rozwoju systemu oświaty i wychowania z dn. 15 VII 1961.*

troska o właściwe i pełne wprowadzenie w życie reformy szkoły stanowiły główny przedmiot obrad i dały podstawowe wytyczne do dalszej pracy ogniw związkowych.

ВКЛАД ПОЛЬСКИХ УЧИТЕЛЕЙ В ФОРМИРОВАНИЕ ШКОЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ПОДГОТОВКУ УЧИТЕЛЬСКИХ КАДРОВ В ПЕРИОД 25-ЛЕТИЯ НАРОДНОЙ ПОЛЬШИ

По мере освобождения территории Польши из-под гитлеровской оккупации возобновляли свою деятельность звенья Союза польских учителей, как всеобщей профессиональной учительской организации. Они тесно сотрудничали с органами народного образования в восстановлении школ.

Первые проекты школьной реформы были представлены на съезде работников просвещения в Лодзи в июне 1945 года. На этом съезде Союз польских учителей поддержал проект продления обязательного школьного обучения до 8-ми лет и выдвинул пожелание постепенного распространения высшего образования на всех учителей.

После лодзинского съезда Союз польских учителей содействовал возобновлению работы учительских институтов в Варшаве и Катовицах и организовал двухлетний учительский институт во Вроцлаве. Учительские институты создавали двухлетние и трехлетние стационарные и заочные курсы. Кроме того были созданы одноступенчатые высшие-стационарные и заочные — учительские курсы. Эти курсы, подведомственные СПУ, окончили в первые годы после освобождения несколько тысяч учителей.

Большую активность развернул Союз польских учителей в области переподготовки и повышения квалификации учителей без их отрыва от работы в школе. Этой цели служили прежде всего районные учительские конференции.

В дальнейшие годы пожелания Союза польских учителей относительно школьной системы и подготовки учительских кадров были представлены и широко обоснованы на съезде работников просвещения в мае 1957 года в Варшаве и на съезде в январе 1959 года. Целый ряд пожеланий СПУ, сформулированных на этих съездах, были учтены в законе от 1961 года об организации народного образования в ПНР.

CONTRIBUTION OF THE POLISH TEACHERS' UNION TO THE SHAPING OF EDUCATIONAL POLICY AND TO THE TRAINING OF TEACHERS DURING THE TWENTY-FIVE YEARS OF PEOPLE'S POLAND

As Polish territories were being liberated from under German occupation the local units of the Polish Teachers' Union, the organization embracing most teachers, resumed their activities. They closely cooperated with the educational authorities in the reconstruction of the educational system.

The first programs of school reform were presented at the educational congress in Łódź in June 1945. It was at this congress that the Polish Teachers' Union supported the proposal to extend compulsory schooling to eight years and moved that higher education should gradually be made available to all teachers.

After the Łódź congress the Polish Teachers' Union resumed the activities of

teachers' institutes in Warsaw and Katowice and also set up a two-year college for teachers in Wroclaw. The teachers' institutes organized two- and three-year courses, both intra- and extramural. Moreover, one-year higher courses for teachers were organized, also extra- and intra-mural. Several thousands of teachers graduated from these schools managed by the Union in the first years after the war.

The Polish Teachers' Union was highly active in the domain of further training for working teachers. This was done by means of regional conferences for teachers.

Later the postulates of the Polish Teachers' Union concerning the school system and the training of teachers were presented and motivated in detail at the educational congress in May 1957 in Warsaw and at the vocational education congress in January 1959. The numerous postulates set out at these congresses were expressed in the Bill on Schools and Education in the Polish People's Republic of 1961.

MARIAN WALCZAK
Warszawa

TAJNE NAUCZANIE W WIELKOPOLSCE W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. ROZWÓJ FORM ORGANIZACYJNYCH

Od drugiej połowy września 1939 r. niemieckie władze cywilne i wojskowe wydawały kolejne zarządzenia, których celem było uniemożliwienie życia kulturalnego ludności polskiej, zamieszkałej na terenie tzw. Kraju Warty. Wydano m. in. zarządzenie o rozwiązaniu wszelkich polskich organizacji i stowarzyszeń oraz o konfiskacie ich majątku, zakazano wydawania polskich gazet i czasopism, zamknięto polskie teatry, kina, muzea i biblioteki, zabroniono organizowania koncertów, skonfiskowano radiodbiorniki, nie zezwolono Polakom na korzystanie z boisk i innych urządzeń kultury fizycznej.

Po zlikwidowaniu obiektów polskiego życia kulturalnego i przywłaszczeniu jego dorobku materialnego okupant hitlerowski wydał nakaz uniemożliwiający Polakom korzystanie z form niemieckiego życia publiczno-kulturalnego.

Podstawowe znaczenie dla zahamowania rozwoju kultury narodu polskiego miał plan likwidacji szkolnictwa polskiego.

Jak wiadomo, z chwilą zajęcia Wielkopolski przez wojsko i administrację niemiecką władze okupacyjne w pierwszej kolejności zlikwidowały szkoły wyższe i średnie, a nauczycielom tych szkół zakazano nauczania w szkołach podstawowych.

Podczas działań wojennych i na początku okupacji istniało jawne szkolnictwo powszechne dla dzieci polskich, które było kontynuacją szkolnictwa okresu przedwojennego. Nauczyciele, którzy pozostali po wybuchu wojny w miejscu swego zamieszkania, podjęli w pierwszych dniach września lub nieco później, z własnej inicjatywy albo na propozycje ludności, naukę z dziećmi na zasadach i w oparciu na programach przedwojennych¹. Rozpoczęcie nauki z dziećmi było możliwe przede wszystkim dlatego, że nie wszędzie od samego początku września dotarły niemieckie władze wojskowe i okupacyjne. W niektórych miejscowościach, a zwłaszcza we wsiach,

¹ Arch. GUS, wojew. poznańskiego, sygn. 772/14 — *Ankieta Min. Ośw.*, 1946: *Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji.*

tego rodzaju szkoły pracowały kilka tygodni realizując obowiązujący przed wojną program nauczania i wykorzystując stare podręczniki i pomoce naukowe.

Sytuacja ta nie trwała jednak długo. Z chwilą pojawienia się hitlerowskich władz okupacyjnych zastosowano pierwsze ograniczenia i zakazy. Dotyczyły one przede wszystkim zniesienia nauczania języka polskiego, historii i geografii oraz wprowadzenia do planu nauczania języka niemieckiego. W związku z tym większość nauczycieli polskich zdecydowała się na tajne nauczanie zakazanych przez okupanta przedmiotów. „Nauczanie tajne w ramach szkoły jawnej do lutego 1940 r. uzupełniało przedmioty nauczania usunięte z programu przez władze niemieckie”² — pisze Józef Janik z miejscowości Koszuty, pow. Konin.

Na tym nie zakończyły się ingerencje policji i cywilnych władz okupacyjnych. Z kolei ograniczono znacznie czas nauczania, nawet do 6 godzin tygodniowo, oraz zakazano całkowicie nauczania w języku polskim (w niektórych powiatach zezwolono na nauczanie po polsku wyłącznie religii).

Z względu na coraz częstsze aresztowania wśród nauczycieli, brak znajomości przez nich języka niemieckiego, liczne trudności celowo stwarzane przez okupanta (niedostarczanie opału, przeznaczanie budynków szkolnych na inne cele itp.) — liczba jawnych szkół dla dzieci polskich szybko się zmniejszyła. Wiele z tych szkół zamknięto w listopadzie i grudniu 1939 roku. Ostatecznie zlikwidowano tę formę szkolnictwa dla dzieci polskich w marcu r. 1940. Nauczycieli zwolniono z pracy, zakazano im nauczania w języku polskim i skierowano do pracy fizycznej.

W ten sposób jeden z etapów walki z polskością na terenach państwa polskiego przyłączonych do Rzeszy został dokonany. Przestał też formalnie istnieć zawód nauczyciela polskiego w tzw. Kraju Warty.

W 1940 r. przystąpiono do organizowania specjalnych szkół niemieckich dla dzieci polskich.

G. Hecht i E. Wetzel zapowiedzieli w swoim memoriale, że dla Polaków mogą być dostępne jedynie szkoły 4-klasowe, w których „nauka ważnych z narodowego punktu widzenia przedmiotów, jak: geografia, historia, historia literatury oraz gimnastyka, jest wykluczona”. Szkoły uczyć miały „prostego liczenia do 500, napisania własnego nazwiska, wiedzy, iż boskim przykazaniem jest być posłusznym Niemcom, być uczciwym, pracowitym i rzetelnym. Czytania nie uważam za konieczne”³.

Nie trzeba głębszej analizy powyższego „programu”, aby dojść do wniosku, że miały to być szkoły typu kolonialnego. Wniosek ten znajdzie dodatkowo uzasadnienie, gdy chociaż pobieżnie przypatrzymy się organizacji i warunkom pracy tych szkół, kadrze nauczającej i traktowaniu uczniów.

² Tamże, sygn. 772/14, tec. 90, Ankieta nr 74: Józef Janik, Szkoła Podstawowa w Koszutach, pow. Konin.

³ *Straty wojenne Polski w latach 1939—1945*, Wydawnictwo Zachodnie Poznań 1960, s. 70.

Organizacja i nadzór szkół dla dzieci polskich należały do niemieckich inspektorów powiatowych (Schulratów). Oni decydowali o ich utworzeniu i likwidacji, o lokalizacji, obsadzie kadrowej i wszystkich innych sprawach wewnątrzszkolnych. Najlepsze budynki przeznaczone zostały na szkoły niemieckie, dla organizacji i instytucji niemieckich oraz na szpitale i cele wojskowe. Z tych też względów w wielu miejscowościach, a nawet w niektórych powiatach, zresztą bez większej szkody, nie organizowano wcale szkół dla polskich dzieci. W innych miejscowościach otwierano je w najgorszych pomieszczeniach i w warunkach urągających elementarnym wymagom nauczania. W okresie zimy, z braku opału, szkoły te były na ogół zamknięte. W wielkich miastach lokalizowano je na odległych peryferiach, dzieci z mniejszych miast chodzić musiały do szkół wiejskich, odległych o kilka kilometrów. Szykanowanie dzieci polegało nie tylko na zmuszaniu ich do pokonywania kilku kilometrów dziennie, ale na wykorzystywaniu do pracy fizycznej w niemieckich gospodarstwach rolnych.

Ustalono, że obowiązkowi szkolnemu podlegają dzieci od 9 do 14 lat. Równocześnie Schulraci w okólnikach podkreślali, że wcześniejsze zwolnienie dzieci polskich z tego obowiązku jest całkowicie możliwe, a nawet wskazane, gdy zajdzie potrzeba ich zatrudnienia w służbach pomocniczych (Einsatz) lub pracy zawodowej. Czas nauki wynosił 2 godziny dziennie. W tych 2 godzinach przez okres 3—4 lat mieściło się całe wykształcenie przewidziane dla dzieci polskich. Program obejmował naukę języka niemieckiego w zakresie niezbędnym do porozumienia się bez względu na poprawność wymowy, pewne wiadomości z matematyki (cztery działania i elementy ułamków) trochę przyrody i geografii, rysunki, ćwiczenia karności i porządku oraz zajęcia praktyczne, by przygotować dzieci do pracy w polu i ogrodzie oraz stosownego zachowania się względem Niemców.

W ramach realizacji tego „programu nauczania” angażowano dzieci do zbierania jagód, grzybów, ziół, kamieni, do wybierania ziemniaków i innych prac polowych. Nauka odbywała się w języku niemieckim, a nauczycielkami były wyłącznie Niemki. Najczęściej nie posiadały one żadnych kwalifikacji.

W pracy takich nauczycieli codzienne zastosowanie miały kary fizyczne (bicie kijem, policzkowanie, obcinanie włosów dziewczętom itp.), wymyślne przezwiska i upokarzanie uczniów jako Polaków⁴. Nic więc dziwnego, że rodzice niechętnie posyłali swoje dzieci do takiej szkoły, a one same pod jakimkolwiek pozorem (pasienie krów, gęsi itp. u Niemca) przedstawały do niej uczęszczać. Zresztą ani rodzice, ani uczniowie nie ponosili w takich wypadkach najmniejszych konsekwencji.

Fakty powyższe stanowiły doskonały punkt wyjścia i dostateczny bodziec do poszukiwania polskiego nauczyciela celem podjęcia tajnego nauczania w języku polskim.

⁴ Czesław Ożarzewski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce 1939—1945*, nadbitka z „Kurier Wielkopolski”, 1949, s. 3—4.

Na terenie Wielkopolski rozwinęło się kilka form organizacyjnych tajnego nauczania. Było ono prowadzone bądź indywidualnie przez nauczycieli i siły niewykwalifikowane, z uwzględnieniem wzajemnych kontaktów między nauczycielami, bądź w łączności z przedstawicielami tajnych władz oświatowych.

Forma indywidualnego tajnego nauczania była najpowszechniejsza i najczęściej stosowana, przede wszystkim ze względu na bezpieczeństwo. Takie nauczanie rozwijało się szczególnie intensywnie w początkowym okresie okupacji. W wielu ośrodkach, a zwłaszcza w miasteczkach i wsiach, kontynuowano je do 1945 roku.

Spośród 260 uczestników *Ankiety* przeprowadzonej przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w 1961 r. — 203 osoby, tj. 78%, prowadziło nie zorganizowane nauczanie. Wskaźnik ten najdobitniej potwierdza powszechność tej formy tajnego nauczania i obrazuje charakter konspiracyjnej pracy oświatowej w ogóle na terenie Wielkopolski. Indywidualnie pracujący nauczyciele napotykali wiele przeszkód, których przezwyciężenie wymagało porozumienia z innymi nauczycielami prowadzącymi podobną działalność. Porozumienie to dotyczyło przede wszystkim wzajemnej pomocy w rozwiązywaniu trudności dydaktycznych i organizacyjnych. Było ono możliwe w miastach i niektórych wsiach, gdzie w konspiracji oświatowej brała udział większa liczba lub nawet kilku nauczycieli. Zasadniczą przeszkodę we wzajemnym kontaktowaniu się stanowiło duże rozproszenie punktów tajnego nauczania. Świadczy o tym fakt, że z 260 ankietowanych nauczycieli, którzy tajnie uczyli w 155 miejscowościach województwa poznańskiego, tylko 26 porozumiewało się z innymi nauczycielami, co stanowi 10% ogółu osób badanych. Poza tym nauczyciele ci nie mieli kontaktu z przedstawicielami tajnych władz oświatowych⁵.

Wypowiada się na ten temat w *Ankiecie* KOS wielu nauczycieli, m. in. Marcelli Kozłowski z Gębarzewa, pow. Gniezno: „Z żadnymi pełnomocnikami władz oświatowych nie kontaktowałem się, ponieważ o nich nie mi nie było wiadomo, mimo że w grupie roboczej pracowało ze mną 8 nauczycieli”⁶. Podobnie pisze Mieczysława Trzecińska z Sempolna, pow. Kolo: „Komplety i indywidualne nauczanie prowadziłam bez porozumienia się z pełnomocnikami tajnych władz oświatowych, gdyż tacy nie byli mi znani, albo się ukrywali, albo ich nie było na naszym terenie”⁷. Jadwiga Olejnik z Koźmina stwierdza: „Tajne nauczanie prowadziłam samorzutnie, o pełnomocnikach tajnych władz oświatowych nie wiedziałam; dowiedziałam się dopiero po wyzwoleniu”⁸.

⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/417—429 — *Ankieta KOSP* (Kurat. Okr. Szkol. Poznańskiego), 1961, w sprawie tajnego nauczania.

⁶ T a m ż e, sygn. 24/317 — *Ankieta KOSP*, 1961: Marcelli K o z ł o w s k i, Gębarzewo, pow. Gniezno.

⁷ T a m ż e, sygn. 24/420 — *Ankieta KOSP*, 1961: Mieczysława T r z e c i Ń s k a, Sempolno pow. Kolo.

⁸ T a m ż e, sygn. 24/421 — *Ankieta KOSP*, 1961: Jadwiga O l e j n i k, Koźmin, pow. Krotoszyn.

Tajne władze oświatowe w Generalnej Guberni za pośrednictwem swych delegatów dotarły do niektórych nauczycieli i czyniły starania o nadanie tajnemu nauczaniu określonych form organizacyjnych. Dotyczy to w szczególności Poznania i Ostrowa Wlkp. oraz Krotoszyna, Leszna, Koźmina, Wrześni i Pызdr w powiecie wrzesińskim.

Według danych cytowanej wyżej *Ankiety* — na 260 nauczycieli 31 osób (12% ogółu ankietowanych) informuje o kontakcie z tajnymi władzami oświatowymi⁹. Zakładając zatem, że nauczyciele ci utrzymywali również kontakty wzajemne, dochodzimy do wniosku, że 22% ogółu nauczycieli współpracowało z sobą na polu tajnego nauczania.

W poszczególnych miastach i powiatach występowały różne formy organizacyjne tajnego nauczania. Inicjatywa nauczycieli i działaczy oświatowych doprowadziła w rezultacie do ukształtowania się na terenie całej Wielkopolski swoistej sieci tajnych placówek oświatowych, która z wyjątkiem pow. chodzieskiego¹⁰ — objęła wszystkie powiaty woj. poznańskiego.

Na czoło tej akcji wysunęły się wyraźnie dwa ośrodki, mianowicie Poznań (ponad 1800 uczniów) i Ostrów Wlkp. (około 1500). Ponadto, biorąc pod uwagę liczbę uczniów objętych tajnym nauczaniem, wymienić należy w następującej kolejności powiaty: Kalisz, Słupca, Krotoszyn, Jarocin, Gniezno, Konin, Pleszew, Turck, Szamotuły i Koło. W powiatach tych pobierało naukę od 300 do 760 uczniów. W powiatach: Wągrowiec, Poznań, Ostrzeszów, Śrem, Września, Nowy Tomysł, Leszno, Kępno, Środa, uczyło się od 100 do ponad 200 dzieci i młodzieży. Najmniej uczniów, bo tylko do 100, zarejestrowano w powiatach: Oborniki, Gostyń, Kościan, Międzychód, Czarnków, Rawicz i Wolsztyn¹¹. Należy tu nadmienić, że w dalszym ciągu naszych rozważań poszczególne ośrodki tajnego nauczania omawiane będą w obecnych granicach administracyjnych, gdyż zarówno *Ankieta KOSP* z 1961 r., jak uzupełnienia i weryfikacje przeprowadzone w marcu 1969 r. oparte zostały na aktualnym podziale terytorialnym województwa poznańskiego¹².

⁹ Tamże, sygn. 24/417—429 — *Ankieta KOSP*, 1961.

¹⁰ Żadna akcja ankietowa nie wykazuje prowadzenia tajnego nauczania w pow. Chodziesz. Inspektor szkolny powiatu chodzieskiego pismem z dn. 21 V 1962, nr OK-36/1962, zawiadomił Kurat. Okr. Szkol. Poznańskiego, „że na terenie tut. powiatu w czasie okupacji przebywało tylko kilku nauczycieli i żaden z nich nie prowadził tajnego nauczania” (Arch. ZG ZNP, sygn. 24/417).

¹¹ *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania w latach 1939—1945, opracowane na podstawie Ankiety Min. Ośw., 1946, Ankiety Kurat. Okr. Szkol. Poznańskiego, 1961, pamiętników, wspomnień i in., uzupełnione i zweryfikowane w marcu 1969 r.* (Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434, tabl. 1—29).

¹² Zmiany w podziale administracyjnym przeprowadzono na podstawie *Ustawy z dn. 28 VI 1950* („Dz. U.”, nr 28, poz. 255) oraz *Rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 12 XI 1955* („Dz. U.”, nr 44, poz. 286) oraz z dn. 11 VIII 1954 („Dz. U.”, nr 43, poz. 243), i z dn. 12 XI 1955 („Dz. U.”, nr 44, poz. 284).

2. GŁÓWNE OŚRODKI TAJNEGO NAUCZANIA

a) Ośrodek poznański

Poznań, jako miasto wojewódzkie, poważny ośrodek naukowy i kulturalny oraz duże skupisko szkół, doznał szczególnie dotkliwych ciosów ze strony hitlerowskiego okupanta. Po licznych i systematycznie przeprowadzanych akcjach eksterminacyjnych i dyskryminacyjnych (egzekucje, wywłaszczenia i wysiedlenia do Generalnej Guberni, zsyłki do obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe do Rzeszy) pozostało w Poznaniu — z blisko 300 tys. ludności w 1939 r. — 190 tys. Polaków.

Kompletne zniszczenie struktury organizacyjnej kultury i oświaty polskiej oraz głęboka pauperyzacja ludności określiły sytuację nauczycielstwa, dzieci i młodzieży. Dla ilustracji warto przypomnieć, że w r. szkol. 1938/39 było ogółem w Poznaniu 70 szkół powszechnych, w których 746 nauczycieli uczyło 33 901 uczniów¹³. Jesienią 1939 r. (około 15 IX) z inicjatywy poznańskich nauczycieli uruchomiono 16 szkół powszechnych. 176 nauczycieli uczyło w nich 9314 dzieci. Nauka odbywała się początkowo według przedwojennego programu i tylko w języku polskim. Później program ten ograniczono i wprowadzono język niemiecki. Większość tych szkół została zamknięta do końca 1939 r., a ostatnia z nich 30 III 1940 roku. Po likwidacji tych szkół okupant stworzył 4 nietypowe szkoły dla dzieci polskich, prowadzone przez 37 nauczycieli niemieckich. Uczęszczało do nich nieregularnie 6660 dzieci¹⁴.

Istotnym elementem nowej sytuacji oświatowej była sprawa nauczycieli polskich w czasie okupacji. Brak, niestety, bliższych wiadomości o liczbie nauczycieli wielkopolskich, rozproszonych w wyniku losów wojennych i okupacyjnych, wiadomo natomiast, jakie były wśród nich straty: poległo — 9, zginęło w więzieniach i obozach koncentracyjnych — 23, stracono w egzekucjach — 13, zamordowano w innych okolicznościach — 4, zaginęło — 20 osób¹⁵. Przez dłuższy okres okupacji przebywało na terenie Poznania według szacunkowych oficjalnych danych około 180 nauczycieli¹⁶. Na uwagę zasługuje tutaj ciekawe spostrzeżenie Stefana Wierzbnowskiego, który pisze, że około 100 innych nauczycieli znalazło się w Poznaniu, uchodząc przed represjami okupanta na prowincji¹⁷. W sto-

¹³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434; *Odpowiedź Zarządu Okręgu ZNP w Poznaniu na Pismo okólnie ZG ZNP z dn. 14 III 1969.*

¹⁴ Ustalenia powyższe oparto wyłącznie na cytowanych wyżej *Ankietach*. Nie podjęto natomiast próby konfrontacji tych ustaleń ze źródłami niemieckimi, które są w trakcie opracowania przez K. M. Pospieszalskiego i B. Bojarską celem publikacji w zamierzonej przez Instytut Zachodni w Poznaniu monografii (o okupacji hitlerowskiej) poświęconej Poznaniu.

¹⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie wojny i okupacji 1939—1945 (według listy strat KOSP z r. 1946, uzupełnionej w 1961 i zweryfikowanej w marcu 1969).*

¹⁶ Por. przypis 13.

¹⁷ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/75; Stefan Wierzbnowski, *Historia organizacji tajnego nauczania* (maszynopis), Poznań 1946.

sunku do tej liczby nie dysponujemy jednak w pełni zweryfikowaną imienną listą nauczycieli. Wiemy natomiast, że w 1945 r. zgłosiło się ponownie do pracy około 270 nauczycieli¹⁸.

Począwszy od późnej jesieni 1939 r. i w pierwszych miesiącach następnego roku zaczęła się rozwijać akcja indywidualnego tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej. Prowadzili ją zarówno nauczyciele, jak i siły niewykwalifikowane. Dzięki wzajemnemu porozumieniu się z wolna zaczęły powstawać większe ogniska tajnego nauczania.

Równoległe młodzież szkół średnich podjęła akcję samokształceniową w grupach koleżeńskich. Po pewnym czasie młodzież ta odnajdywała swych dawnych nauczycieli, samokształcenie wzbogaciło się o konsultacje wykwalifikowanych pedagogów i stopniowo przekształcało się w systematyczne lekcje, skupiające się w ogniskach tajnego nauczania.

W latach 1940—1941 skryształizował się w Poznaniu jeden z większych ośrodków tajnej oświaty na poziomie szkoły powszechnej. Prowadziły go instruktorki harcerskie, zawodowe nauczycielki: Bożena Osmólska i Irena Tarnowska. Zespół ten liczył około 40 osób i składał się z wykwalifikowanych nauczycielek i 18 harcererek-studentek. Ponadto wciągnięto do pracy młodzież starszych klas szkół średnich¹⁹.

Analogiczną akcją prowadziła grupa harcerzy pod kierownictwem nauczyciela Adama Plucińskiego. O działalności tego zespołu brak niestety bliższych danych²⁰.

Począwszy od stycznia 1943 r. działał drugi duży ośrodek tajnego nauczania pod kierownictwem Stefana Wierzbanowskiego. Wraz z żoną Marią rozpoczął on pracę w r. 1940. Stopniowo rozszerzał swą działalność i objął nią 15 kompletów uczniowskich. W 1943 r. miał już kontakty z 50 nauczycielami²¹.

Niezależnie od tych dwóch ośrodków rozwijał się w Poznaniu szeroki ruch nie zorganizowanej konspiracji oświatowej, prowadzonej zarówno przez siły zawodowe, jak i ochotnicze. Jakkolwiek trudno określić statystycznie rozmiary tego ruchu, odegrał on wielką rolę w dziedzinie konspiracyjnego kształcenia dzieci i młodzieży. Należy dodać, że to nie zorganizowane szkolnictwo funkcjonowało przez cały okres okupacji.

Inicjatywa i rozwój poszczególnych form tajnego nauczania zależne były przede wszystkim od zaangażowania nauczycieli oraz pomocy ze strony społeczeństwa.

¹⁸ Niektórzy nauczyciele pozostali w Polsce centralnej, wielu zamieszkało na ziemiach Odzyskanych lub przeszło na emeryturę.

¹⁹ Bożena Osmólska, *Tajne nauczanie w okresie okupacji w Poznaniu*, „Przeгляд Zachodni”, 1946, nr 12, s. 1052—1055; Irena Tarnowska, *Przyczynki do historii w okresie okupacji hitlerowskiej* (Arch. Komisji Historycznej Wlkp. Komendy Chorągwi ZHP).

²⁰ E. Serwański, *Polityczne i wojskowe organizacje podziemne w Wielkopolsce*, [w:] *Najnowsze dzieje Polski*, t. 3, 1959, s. 43—72.

²¹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/75, oraz Stefan Wierzbanowski, *Historia organizacji tajnego nauczania* (maszynopis), 1946.

Imienne zestawienie listy osób zajętych tajnym nauczaniem wraz z niezbędnymi informacjami obrazującymi ich działalność nastrocza liczne trudności. Wynikają one m. in. z płynności kadry pedagogicznej, spowodowanej nie ustabilizowanymi warunkami życia oraz represjami okupanta. Z konfrontacji powojennych źródeł, zweryfikowanych i uzupełnionych w 1969 r., wynika, że w Poznaniu w okresie okupacji w tajnym nauczaniu na poziomie szkoły powszechnej i średniej pracowało 228 nauczycieli. Byli wśród nich zarówno siły wykwalifikowane, jak i pomocnicze²². Zdecydowaną większość uczących stanowiły kobiety (około 79,8%).

Nie wszyscy nauczyciele mieli możliwość nauczania przez cały okres okupacji. Jedni zaczęli stosunkowo wcześniej i byli zmuszeni tę pracę przerwać. Byli tacy, którzy kilkakrotnie podejmowali przerwana działalność. Inni rozpoczęli ją w późniejszym okresie okupacji. Mimo trudnych warunków stosunkowo dużej grupie osób udało się uczyć młodzież przez cały okres niewoli.

Powyższy problem ilustrują następujące dane:

do 1 roku nauczali	3 osoby
od 1—2 lat „ „	5 osób
od 2—3 „ „	15 osób
od 3—4 „ „	22 osoby
od 4—5 „ „	55 osób
5 lat i dłużej „	43 osób

O 83 osobach brakuje w tej sprawie danych.

Na tym tle charakterystyczne są również liczby dotyczące nauczycieli i wielkości prowadzonych przez nich grup uczniowskich²³.

NAUCZYCIELE I GRUPY UCZNIÓW

Liczba nauczycieli	31	31	45	14	8
Grupy uczniowskie	od 1 - 5	od 6 - 10	od 11 - 20	od 21 - 30	ponad 30

²² Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienne nauczycieli*. Zob. też Czesław Ożarowski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce*, nadbitka z „Kurieru Wielkopolskiego”, 1948, s. 27. Ożarowski stwierdza, iż w Poznaniu było 148 nauczycieli, nie podaje jednak imiennej ich listy, natomiast Wierzbanowski w cytowanej wyżej *Historii organizacji tajnego nauczania* podaje liczbę 250 nauczycieli uczących w Poznaniu, ale również nie przedstawia ich listy. Do drugiej swej pracy pt. *Organizacja tajnego nauczania w Wielkopolsce* dołącza imienny spis tylko 90 osób prowadzących ogniska tajnego nauczania. Dane zawarte w *Zestawieniu imiennym nauczycieli* powstały drogą konfrontacji *Ankiety Min. Oświaty z 1946 r.*, *Ankiety KOSP z 1961 r.*, pamiętników, wspomnień i opracowań uzupełnionych i zweryfikowanych w r. 1969.

²³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienne nauczycieli*... Przez grupę uczniowską rozumie się tutaj liczbę uczniów, których uczył dany nauczyciel w okresie okupacji. Zajęcia z uczniami prowadzone były indywidualnie lub w małych, 3—6 osobowych kompletach.

O 96 nauczycielach brak danych. Odejmując od ogólnej liczby nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania te 96 osób oraz 17 osób uczących wyłącznie na poziomie szkoły średniej, otrzymamy udokumentowaną źródłowo liczbę 115 nauczycieli pracujących w zakresie programu szkoły powszechnej. Przypuszczać należy, że większość spośród nauczycieli, o których brak danych, uczyła dzieci również w zakresie szkoły powszechnej.

O wielu nauczycielach mamy jedynie wiadomości z lakonicznych odpowiedzi na pytania ankiety, innych znamy z własnych wspomnień, czy też z relacji współpracowników lub młodzieży. Tak więc znana była na Łazarzu i Górczynie „szkoła” Jadwigi Wituckiej. Z niezwykłym poświęceniem uczyła ona przez cały okres okupacji. Przez jej skromne mieszkanie przechodziło codziennie dziesiątki dzieci i młodzieży. Wielką ofiarnością odznaczała się Helena Górna, która wraz ze swą siostrą Marią uczyła liczne grupy dzieci w mieszkaniach prywatnych, rozsianych w całym Poznaniu. Znaczne rezultaty na polu tajnej oświaty osiągnęły Maria Nadellówna i Kazimiera Topińska. Wspomniany już Stefan Wierzbanowski wraz z żoną Marią uczyli 80 dzieci w bardzo trudnych warunkach, narażając się niejednokrotnie na niebezpieczeństwo dekonspiracji.

Z grupy nauczycielek-instruktoerek harcerskich obok wymienionych już Anieli Pigoniówny, Barbary Sollichówny i Tekli Krotowskiej na uwagę zasługuje dorobek Ireny Tarnowskiej. Jej mieszkanie przy ul. Szamarzewskiego wraz z biblioteką i wypożyczalnią było prawdziwym ogniskiem konspiracji oświatowej. Większe grupy przez dłuższy czas uczyli: Zofia Jasiewicz, Antonina Winkler, Leokadia Góralówna, Józefa Maciejewska, Pelagia Nowaczyk, Maria Nowak, Jadwiga Pomorska, Antonina i Janina Katkowskie, Joanna Łukomska, Zofia Rozwadowska, Izabela Cynkówna, Stefan Janitz²⁴.

Mimo ogromnego wysiłku uczących nie było jednak można objąć konspiracją oświatową wszystkich dzieci polskich w wieku obowiązkowo szkolnego, przebywających w czasie okupacji w Poznaniu. Brak zresztą danych o tym, ile tych dzieci było. Z imiennego zestawienia nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania wynika, że w Poznaniu uczono 1509 dzieci na poziomie szkoły powszechnej²⁵, realizując najczęściej program pierwszych czterech klas.

Młodzież gimnazjalna i licealna była w innej sytuacji niż uczniowie szkół powszechnych. Co prawda młodzież ta podlegała przymusowi pracy, mogła jednak w pewnym stopniu sama się dokształcać, zabiegać o korepetycje i występować z inicjatywą tworzenia pewnych form organizacyjnych tajnego nauczania. Zresztą, pozostali w Poznaniu nauczyciele szkół śred-

²⁴ C. O ż a r z e w s k i, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce*, s. 27; I. Z. Dok. — II-374 (sprawozdanie A. P i g o n i ó w n y); S. Wierzbanowski, *Organizacja tajnego nauczania w Wielkopolsce*; Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

²⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

nich wychodzili również z własną inicjatywą pomocy tej młodzieży. W ten sposób powstało wiele grup uczniowskich kontynuujących naukę w warunkach konspiracyjnych. W nauce na tym poziomie występowały inne problemy aniżeli w szkolnictwie powszechnym. Każdy komplet uczniowski wymagał co najmniej kilku nauczycieli-specjalistów. W związku z tym występowały dodatkowe trudności kadrowe i organizacyjne. Bardzo dotkliwie odczuwano tu brak podręczników i pomocy naukowych, zwłaszcza do przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, których opanowanie drogą samokształcenia było bardzo trudne. Wymagało ono bowiem nie tylko konsultacji czy dorywczych korepetycji, ale systematycznego wykładu i ćwiczeń w pracowni.

Zabiegi rodziców i pomoc sił niewykwalifikowanych, które odegrały tak ważną rolę w szkolnictwie na poziomie szkoły powszechnej, nie mogły spełnić wymogów konspiracyjnej szkoły średniej. Udział nauczycieli wykwalifikowanych był tutaj niezbędny. Według cytowanego już zestawienia — w Poznaniu w czasie okupacji uczyło w szkolnictwie średnim 29 nauczycieli, w tym 12 osób pracowało równoległe z młodszymi dziećmi²⁶. Charakteryzując dorobek nauczycieli szkół średnich, warto zwrócić uwagę na wysiłek tych, którzy uczyli prawie przez cały okres okupacji (4—5 lat). Należą do nich m. in.: Irena Dropińska, Regina Czechowa, Marta Hańczewska, Władysława Ellman, Irena Thomas, Barbara Sollich, Janina i Czesław Latawcowie, Lucjan Bieńkowski. Uczyli oni od 10 do 20 uczniów w małych grupach po 4—6 osób. Znacznym dorobkiem wykazać się mogą również: Wiesława Knapowska, Anna Dziembowska, Wanda Cybichowska, Kazimierz Cwojdzinski, Zofia Załęska, Marta Lubieniecka, Anna i Józef Kłossowie, Witold Matylis, Maria i Konstancja Swinarskie, Helena Szafranówna, Kazimierz Beyk i inni²⁷.

Specyfika konspiracyjnego nauczania na szczeblu szkoły średniej spowodowała trudności w ustaleniu ogólnej liczby uczniów. Dane statystyczne z tej dziedziny, ujęte w cytowanych ankietach i opracowaniach, mogą wprowadzić w błąd, ponieważ — w odróżnieniu od nauki w szkolnictwie powszechnym, zwłaszcza w niższych klasach — jednego ucznia w szkole średniej uczyło kilku nauczycieli. Dlatego w źródłach mamy znaczne różnice co do liczby uczniów. Według C. Ożarzewskiego było ich 551, a z przytoczonego zestawienia wynika, że 348²⁸.

Podjęte na przełomie lat 1942—1943 próby utworzenia jednolitego ośrodka konspiracyjnego dla szkolnictwa średniego pod wspólnym kierow-

²⁶ Tamże: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*. Zawiera ono imienny spis nauczycieli, opracowany na podstawie skonfrontowanych i zweryfikowanych źródeł. W załączniku do cytowanego wyżej opracowania Wierzbano wski lego znajduje się imienny spis 30 uczących.

²⁷ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 14: *Zestawienie imienne nauczycieli...*; Ożarzewski, *Organizacja tajnego nauczania...*, s. 27—28; Wierzbano wski, *Historia organizacji tajnego nauczania*.

²⁸ Ożarzewski, *Organizacja tajnego nauczania...*, s. 27; *Zestawienie imienne nauczycieli...* (Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19).

nictwem najaktywniejszych nauczycieli — nie powiodły się. Inicjatorom tej akcji przyświecała myśl właściwego wykorzystania nielicznej kadry pedagogicznej i skąpych zasobów pomocy naukowych oraz ułatwienia młodzieży i nauczycielom przeprowadzania egzaminów promocyjnych i końcowych²⁹. Tak np. o komisjach egzaminacyjnych, zorganizowanych przez W. Knapowską, A. Dziembowską i W. Cybichowską, nie mamy bliższych wiadomości³⁰. Brak również dokumentacji z działalności Komisji Weryfikacyjnej w r. 1945 w sprawie wyników tajnego nauczania.

W poznańskim ośrodku tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej i średniej ogólnokształcącej działało ogółem 228 nauczycieli, którzy w okresie okupacji uczyli łącznie 1857 dzieci.

Jak na ciężkie warunki okupacyjne były to poważne osiągnięcia. Należy przypomnieć, że praca ta nie mogła być prowadzona systematycznie, wprost przeciwnie, jej tok rwał się niejednokrotnie. Przyczyną tego były ciągle represje okupanta, wzmożone akcje eksterminacyjne, wzrastający z roku na rok terror policyjny i niebezpieczeństwo dekonspiracji. Ponadto środowisko konspiracyjne ulegało dezorganizacji wskutek masowego wywożenia ludności na roboty przymusowe do Rzeszy, a w ostatnim okresie okupacji, szczególnie na tzw. *Einsatz* (roboty szanćowe, okopowe).

Mówiąc o konspiracyjnej działalności oświatowej prowadzonej w Poznaniu zarówno przez nauczycieli zawodowych, jak i siły ochotnicze — nie można pominąć akcji kulturalno-artystycznej, mającej na celu utrwalenie patriotyzmu młodzieży, kształtowanie postaw moralnych do walki z okupantem, konsolidację polskiego społeczeństwa. Do form tej akcji należało organizowanie uroczystości związanych z rocznicami narodowymi, inscenizacji, koncertów domowych, wieczorków literackich itp.

W powiecie poznańskim było 13 ognisk tajnego nauczania, w których objęto nauką ogółem 166 dzieci i młodzieży, w tym sześciuosobową grupę uczniów w zakresie szkoły średniej. Największe grupy dzieci uczyły się w Swarzędzu (50 uczniów), Luboniu (25), Rosnówku (21), Pobiedziskach (18) i w Stęszewie (12). W tajnym nauczaniu wzięło udział 19 wykwalifikowanych nauczycieli. Tylko 9 osób pracowało przez dłuższy czas, tj. od 3—5 lat. Największą liczbę dzieci uczyli: Maria Kaczmarkiewicz, Maria Górna z Poznania, Wanda Sulikowska, Waleria Mazepa, Halina Sypniewska, Maria Krysztofiak, Maria Balcerek i Franciszek Sytniejewski³¹.

Wokół ognisk tajnego nauczania powstawały również ośrodki życia kulturalno-artystycznego. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj działalność młodzieży szkół średnich, zbierającej się w Puszczykowie³². Przejawy życia kulturalno-artystycznego obserwujemy też w Luboniu i Antoninku,

²⁹ O s m ó l s k a, *Tajne nauczanie w okresie okupacji ...*, T a r n o w s k a, *Przyczynki do historii w okresie okupacji ...*

³⁰ O ż a r z e w s k i, *Organizacja tajnego nauczania ...*, s. 28.

³¹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 19: *Zestawienie imienna nauczycieli ...* Według Ożarzewskiego na terenie powiatu poznańskiego uczyło 21 nauczycieli 142 uczniów (zob. *Organizacja tajnego nauczania ...*, s. 28).

³² O ż a r z e w s k i, *Organizacja tajnego nauczania ...*, s. 28.

z tym że inicjatywy młodzieży podejmowali i dorośli, pielęgnując wśród młodych tradycje literatury polskiej i kultury muzycznej³³.

b) Powiat ostrowski

W roku szkolnym 1938/39 było w powiecie ostrowskim 98 szkół (7 w Ostrowie i 91 w powiecie) oraz 4 szkoły średnie w Ostrowie. Do wszystkich szkół powszechnych uczęszczało ogółem 12 847 uczniów, z czego 4100 w mieście powiatowym. W szkołach średnich pobierało naukę łącznie 1330 młodzieży³⁴. W odróżnieniu od wielu innych powiatów, w których w pierwszych miesiącach czynna była pewna liczba szkół powszechnych, w powiecie ostrowskim zamknięte zostały wszystkie. Specyfika sytuacji oświatowej tego powiatu polegała również na tym, że nie było tam w latach 1940—1945 także żadnych szkół niemieckich dla dzieci polskich³⁵.

Przed wojną uczyło w powiecie ostrowskim 352 nauczycieli w różnych typach szkół. W okresie okupacji pozostało na tym terenie 76 nauczycieli³⁶. Pewna grupa nauczycieli nie wróciła na teren powiatu po masowej ewakuacji we wrześniu 1939 r., inna została wysiedlona do Generalnej Guberni, niektórych wywieziono na roboty przymusowe do Rzeszy, wielu spośród nich przebywało w więzieniach, obozach jenieckich i koncentracyjnych.

Na uwagę zasługuje duża liczba nauczycieli, którzy zginęli w czasie wojny i okupacji. Otóż na wojnie poległo 13, w więzieniach i obozach koncentracyjnych zginęło 28, w egzekucjach rozstrzelano 3, w innych okolicznościach zamordowano 6, zaginęło 10 nauczycieli³⁷. W sumie liczba ofiar wyniosła 60 osób, czyli 17% ogólnej liczby nauczycieli. Powyższe dane nie są pełne, w 1945 r. bowiem zgłosiło się ponownie do pracy tylko 152 nauczycieli³⁸.

Mimo nikłej liczby nauczycieli oraz szczególnie trudnej sytuacji ludności polskiej podjęto w powiecie ostrowskim akcję ruchu oporu, w tym także akcję tajnego nauczania dzieci i młodzieży. W październiku 1939 r. organizator konspiracyjnych harcerskich drużyn gimnazjalnych Edward Serwański zainicjował zabezpieczanie bibliotek i księgozbiorów oraz pracę samokształceniową wśród młodzieży gimnazjum i liceum męskiego. Inicjatywa ta stała się punktem wyjścia konspiracyjnej pracy oświatowej³⁹.

³³ Krystyna Klęsk, *Pamiętnik z konkursu Poznańskiego Towarzystwa Pedagogicznego*, 1957, nr 35 (Arch. Poznańskiego Tow. Pedagogicznego: *Konkurs PTP*, nr 35; „Hanka” Kurjillo (*Konkurs PTP*, nr 37).

³⁴ *Odpowiedź Wydz. Ośw. i Kult. Prec. Pow. Rady Narod. i Oddz. Pow. ZNP w Ostrowie Wlkp. na pismo okólnie ZG ZNP z dn. 14 III 1969* (Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434).

³⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 16; *Nauczanie jawne w woj. poznańskim w czasie wojny i okupacji ... Fakt, że nie było jawnej szkoły polskiej ani szkoły niemieckiej dla Polaków, ustalono na podstawie przejranych 100 Ankiety z powiatu ostrowskiego*.

³⁶ *Tamże*, sygn. 436.

³⁷ *Tamże*, tabl. 16; *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

³⁸ *Odpowiedź na pismo okólnie ZG ZNP ...*

³⁹ E. Serwański, *Wspomnienia z pracy konspiracyjnej w Wielkopolsce i Generalnej Guberni w latach 1939—1945*, Poznań 1958, rękopis (I Z. Dok. II-358).

W miesiąc później Anna Rogalanka podjęła równoległą akcję wśród uczennic żeńskiego gimnazjum i liceum. Nie była to już praca samokształceniowa, ale zorganizowana nauka w grupach uczniowskich na poziomie drugiej, trzeciej i czwartej klasy gimnazjalnej.

W grudniu tegoż roku powstały komórki tajnego nauczania na poziomie szkoły podstawowej. Współorganizatorką ich była Maria Sztzyperówna. Już w listopadzie 1940 r. objęto nauką 189 uczniów. W czerwcu 1940 r. nastąpiło scalenie organizacyjne pionów średniego i podstawowego tajnego nauczania. Kierownictwo całej akcji przejął Jan Wikariak, działający w imieniu Marii Bojarskiej, dyrektorki Gimnazjum i Liceum Żeńskiego w Ostrowie Wlkp. W tym czasie dział szkolnictwa powszechnego objęła Czesława Rudniana, która prowadziła go do grudnia 1941 r., tj. do czasu, gdy po zdekonspirowaniu zmuszona była wyjechać do Generalnej Guberni. Jej miejsce zajęła Janina Szulcowa, która pracowała na tym stanowisku do końca wojny⁴⁰.

Jednocześnie rozwinęła się w Ostrowie szeroka akcja nie zorganizowanej tajnej nauki. Prowadzili ją zawodowi nauczyciele indywidualnie w małych grupach uczniowskich. Działali oni na ogół bez wzajemnego porozumiewania się. Tego rodzaju akcję prowadzono na terenie powiatu w 14 miejscowościach⁴¹. O rozmiarach tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej w mieście i w powiecie świadczyć może między innymi liczba 129 uczących zarówno wykwalifikowanych, jak i niewykwalifikowanych nauczycieli⁴². Z analizy istniejących przekazów wynika, że około 50% tej liczby uczących stanowiły siły ochotnicze, niewykwalifikowane.

O aktywności tego środowiska świadczy fakt racjonalnego wykorzystania osób spoza zawodu nauczycielskiego. Dla tej grupy zorganizowano w Ostrowie Wlkp. dwumiesięczne kursy pedagogiczne. Do końca 1941 r. przeprowadzono ogółem 8 takich kursów. Wzięło w nich udział ponad 50 uczestników. Kierowały nimi: Czesława Rudniana, Urszula Fiksińska, Maria Sztzyperówna, Janina Szulcowa i Lucyna Wiśniewska. Na kursach tych zaznajamiano kandydatów na nauczycieli z programem szkoły powszechnej ze szczególnym uwzględnieniem tej klasy, do której prowadzenia przygotowywała się dana grupa uczestniczek, nauczano metod pracy dydaktycznej i wychowawczej oraz organizowano lekcje pokazowe połączone z dyskusją. Współpracę zawodowych sił nauczycielskich z absolwentami

⁴⁰ J. Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa w Ostrowie Wlkp. z okresu okupacji niemieckiej w latach 1939—1945*, „Kurier Wielkopolski”, 1948, nr 10—13. Por. także: O z a r z e w s k i, *Organizacja tajnego nauczania ...*, s. 28—29.

⁴¹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 16: *Zestawienie imienne nauczycieli ...* Por. także: *Sprawozdania władz szkolnych (wspomnienia uczniów) o stanie oświaty i akcji tajnego nauczania na terenie pow. i m. Ostrow Wlkp., sierpień 1945* (Arch. GUS, sygn. 773/15, tecz. 20, k. 29). Były to następujące miejscowości: Raszków, Biskupice Zabaryczne, Daniszyn, Nabyszyce, Wierzbno, Granowice, Ruszyce, Gorki, Nastawki-Papiernia, Komorów, Biskupice Ołoboczne, Odolanów, Wysocko Małe, Gorzyce Małe.

⁴² Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 16: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*; Arch. GUS, sygn. 773/15, tecz. 15, k. 27 i 14: *Sprawozdania władz szkolnych ...*

kursów kontynuowano na hospitaacjach lekcji tajnego nauczania, dostarczano również siłom pomocniczym gotowych rozkładów materiałów nauczania i pomoce naukowe ⁴³.

Niezależnie od pracy zawodowych i przysposobionych sił nauczycielskich — zarówno w Ostrowie, jak i na terenie powiatu prowadzono akcję oświatową z inicjatywy rodziców lub osób przez nich zwerbowanych. Był to typowy ruch społeczno-oświatowy, będący wyrazem samoobrony duchowej społeczności. Tego rodzaju akcję w powiecie ostrowskim prowadzono w 22 miejscowościach ⁴⁴.

W 60 obwodach szkolnych powiatu nie prowadzono tajnego nauczania. Przeważnie dotyczy to terenów zamieszkałych w dużym procencie przez Niemców oraz miejscowości, w których nie było polskich nauczycieli ⁴⁵.

Fakt, że aż w tylu obwodach szkolnych nie prowadzono tajnego nauczania, dowodzi, jak trudna była na tym terenie sytuacja pozostałej na miejscu ludności polskiej oraz jak wielki był wysiłek polskich nauczycieli, którzy w tak ciężkich warunkach, często z narażeniem życia, podjęli pracę oświatową. W zakresie szkoły powszechnej uczyło się ogółem w konspiracji 1288 dzieci, z czego na terenie powiatu ostrowskiego 106, a w mieście Ostrowie 1182 ⁴⁶. Brak zaś danych dot. ogólnej liczby dzieci polskich pozostałych w latach 1940—1944 na terenie miasta i powiatu ostrowskiego, które w normalnych warunkach podlegałyby obowiązkowi szkolnemu.

Stosunkowo niewielką liczbę uczących się dzieci w powiecie tłumaczyć można tym, że naprawdę było ich mało. W poszczególnych miejscowościach (wsiach) istniały małe grupy uczniowskie, w zasadzie od 1—6 dzieci, a tylko w nielicznych do 10. Wyjątkowo w miasteczku Raszków, gdzie uczyła tylko jedna osoba (Janina Janicka), naukę pobierało 23 dzieci ⁴⁷.

Biorąc pod uwagę liczbę uczniów, należy stwierdzić, że Ostrów Wlkp. należał do największych ośrodków tajnego szkolnictwa powszechnego w woj. poznańskim.

Z bliższej analizy istniejących zestawień wynikają następujące dane dotyczące nauczycieli i uczniów:

NAUCZYCIELE I GRUPY DZIECI

Liczba nauczycieli	46	23	20	12	6
Liczebność grup dzieci	od 1 - 5	od 6 - 10	od 11 - 20	od 21 - 30	ponad 30

⁴³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/76: Czesława Rudniana, *Tajna zorganizowana szkoła powszechna w Ostrowie Wlkp.* (do końca r. 1941); Arch. GUS, sygn. 773/15, lacz. 20, k. 57: *Sprawozdania władz szkolnych*; Wikariat, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*

⁴⁴ Arch. GUS, sygn. 773/15, k. 29: *Sprawozdania władz szkolnych ...*

⁴⁵ Tamże, k. 28: *Sprawozdanie władz szkolnych ...*

⁴⁶ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 16: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

⁴⁷ Arch. GUS, sygn. 773/15, k. 27.

Z ogólnej liczby 129 nauczycieli brakuje danych dotyczących 22 osób, przeważnie sił pomocniczych, oraz liczby uczonych przez nie dzieci.

Do nauczycieli, którzy uczyli najwięcej dzieci, należą: Maria Szyperówna (119 uczniów), Pelagia Ceglanka (65), Jądwiaga Matożyńska (50), Urszula Fiksińska (44), Agaton Ziółkowski (40), Czesława Rudzianka (34), Maria Górczyńska (30), Helena Zemská (28), Janina Szulcowa (27), Stanisław Matoga (26), Włodzimiera Tuszówna (26), Romana Nentwizanka (26). Ponadto od 15 do 20 uczniów prowadzili: Stefania Dankiewiczówna, Janina Janicka, Krystyna Rozmysłowiczówna, Halina Michalakówna, Józef Cieśla, Kazimiera Chrzanowska, Marta Grześkówna, Lucyna Wiśniewska, Zofia Kubicka, Mischkówna (brak imienia), Czesława Berkowska, Eleonora Mikołajczak, Stanisława Kupczyk-Sporna. Wymieniając tutaj tylko przykładowo niektóre nazwiska osób mających poważny dorobek w konspiracji oświatowej, nie można zapomnieć o wysiłku innych nauczycieli pracujących z małymi zespołami w mieście i we wsiach. Osamotniony wiejski nauczyciel, uczący małą grupkę dzieci, częstokroć ryzykował bardziej niż jego koledzy z dużego ośrodka, pracujący z większą, ale dobrze zakonspirowaną grupą uczniowską⁴⁸.

Znamienną cechą nauczania zarówno dla powiatu, jak i miasta Ostrowa jest znaczny procent dzieci pobierających naukę w zakresie klas od I—IV. Dowodzi to słusznej tendencji nauczycieli zmierzających do zapewnienia dzieciom minimum wiedzy w zakresie umiejętności pisania, czytania i liczenia. W mniejszym zakresie uczono na poziomie klas wyższych. Nie świadczyło to bynajmniej o tym, że nauczyciele rezygnowali z nauczania dzieci starszych. Po prostu brakowało nauczycieli o wyższych kwalifikacjach pedagogicznych. Jak wynika z posiadanych dokumentów, w 18 ogniskach prowadzono naukę tylko w klasach I—IV, po 9 ognisk realizowało program klas I—IV i V—VI, a 4 ogniska prowadziły pełny kurs 7-klasowej szkoły powszechnej⁴⁹. Z materiałów Komisji Weryfikacyjnej wynika, iż w 1945 r. wystawiła ona:

155	świadectw	ukończenia	kl. I
214	kl. II
226	kl. III
184	kl. IV
107	kl. V
77	kl. VI
1	świadectwo	..	kl. VII

Warto tu dodać, że podstawą wydania w 1945 r. przez tę Komisję Weryfikacyjną 984 świadectw było przeprowadzenie 3857 egzaminów z różnych przedmiotów⁵⁰. Wobec uczniów szkół powszechnych nie stosowano egza-

⁴⁸ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 10: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

⁴⁹ Arch. GUS, sygn. 773/15, k. 27: *Sprawozdania władz szkolnych ...*

⁵⁰ *Protokół Komisji Weryfikacyjnej z dn. 30 IV 1945.*

minów częściowych. Uczniowie kl. III i IV zdawali od razu z trzech przedmiotów, a uczniowie klas V, VI i VII z sześciu przedmiotów⁵¹.

Obok szkolnictwa powszechnego prowadzono w Ostrowie również tajne nauczanie w zakresie gimnazjum i liceum. Z zestawienia przekazów wynika, że na poziomie szkoły średniej uczyło 44 nauczycieli. Spośród nich znaczna liczba osób uczyła także w szkole powszechnej. Z ogólnej liczby uczących — 15 było zawodowymi nauczycielami, pozostali rekrutowali się ze studentów, maturzystów i uczniów liceum. Największe grupy uczniów prowadzili: Jan Wikariak, Mirosława Sławek-Maniewska, Stefania Wajdówna, Helena Chmielewska-Tomicka, Janina Sobisiówna, Salomea Dziurlikowska-Zwolakowa, Jan Drost, Józef Jachimek⁵².

Fakt, że wśród uczących było za mało nauczycieli szkół średnich, że w związku z tym korzystano z pomocy nauczycielstwa szkół powszechnych, angażowano do pracy osoby spośród inteligencji nie związanej z zawodem nauczycielskim — studentów i maturzystów — dowodzi, że w środowisku ostrowskim wykorzystywano wszystkie możliwości w celu przezwyciężenia piętrzących się problemów kadrowych. Mimo to niedostatek kadry nauczającej był bardzo dotkliwy. Toteż na odnotowanie w szczególności zasługuje, że ucząca się młodzież wyższych klas gimnazjalnych i licealnych uczyła tu swych młodszych kolegów. Była to zatem pewna forma pracy samokształceniowej. Zawodowe siły w wielu przypadkach konsultowały jedynie wyniki pracy tych małych, ale licznych grup.

W celu przyścia z pomocą nauczycielom niewykwalifikowanym J. Wikariak zorganizował w jesieni 1940 r. cykl pogadarek dydaktycznych. Pisał później na ten temat: „Prócz tego przez cały czas przeprowadzano sprawdziany z języka polskiego, łacińskiego i historii, a po egzaminie udzielano wskazówek metodycznych. Z zakresu języka polskiego opracowano i odbito w kilkunastu egzemplarzach dokładne wskazówki, podające program, spisy lektur, sposób opracowania materiału w klasach I, II, III gimnazjum. Uwzględniono przede wszystkim te klasy, gdyż w wyższych uczyły na ogół osoby mające poza sobą dłuższą praktykę nauczycielską”⁵³.

Zabiegi o zwiększenie grona nauczycielskiego i podniesienie jego poziomu miały na celu zapewnienie możliwie najlepszej realizacji procesu dydaktycznego.

Znacznym ułatwieniem w doborze kandydatów do pierwszej klasy gimnazjum była specyficzna organizacja egzaminów w klasach szóstych

⁵¹ Egzaminy częściowe stosowane były dla młodzieży szkół średnich. Mogli oni np. zdawać z przedmiotów humanistycznych lub matematyczno-przyrodniczych. Zob. Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*

⁵² Załącznik do cytowanego w przyp. 50 protokołu, k. 13, zawiera listę 40 osób, które uczyły w kompletach gimnazjalnych i licealnych. Natomiast w *Zestawieniu imiennym nauczycieli* (Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435) obok tych 40 osób uwzględniono dalsze 4 nazwiska, a mianowicie: Maria Bojarska, Jan Drost, Mieczysław Kaczmarek i Piotr Kaj. Por. także: Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...* (podaje on liczbę 40 osób).

⁵³ Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*

szkoły powszechnej. Egzaminy te — jako końcowe w tej klasie — były zarazem egzaminami wstępnymi do gimnazjum. Przeprowadzali je nauczyciele szkół średnich, m. in. Irena Michalska i Jan Wikariak⁵⁴. Nie była to jedyna forma naboru uczniów do szkoły średniej. Do klas pierwszych i wyższych przyjmowano też na podstawie posiadanych świadectw z okresu międzywojennego.

W latach 1940—1945 akcją tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej ogólnokształcącej objęto 203 uczniów⁵⁵. Nie mamy jednak danych dotyczących liczby uczniów w różnych klasach i w poszczególnych latach szkolnych.

Charakterystycznym zjawiskiem w realizacji procesu dydaktycznego w zakresie szkoły średniej w Ostrowie były egzaminy sprawdzające i końcowe, wprowadzone od wiosny 1942 roku. Te pierwsze przeprowadzano w poszczególnych klasach gimnazjum i liceum z różnych przedmiotów nauczania, z tym że w niższych klasach gimnazjalnych organizowano sprawdziany z języka polskiego i historii. Egzaminy miały cel dydaktyczny i wobec braku wykwalifikowanych nauczycieli nie były przeprowadzane komisyjnie. Egzaminy końcowe organizowano w formie komisyjnej na zakończenie nauki w gimnazjum i liceum. Pierwszy egzamin z zakresu liceum przeprowadzono w sierpniu 1942 roku. W skład komisji egzaminacyjnej weszli wykwalifikowani nauczyciele szkół średnich. Niektórzy z nich dojeżdżali do Ostrowa — z Kalisza (M. Bojarska) i z Gostynia (I. Michalska). Funkcje przewodniczących komisji pełnili: Stefania Pyszkowska i Jan Wikariak⁵⁶.

Mimo wielkiego wysiłku środowiska nauczycielskiego nie wszyscy uczniowie wynieśli jednakowe korzyści z tajnego nauczania. Do nielicznych wyjątków należą uczniowie, którzy w okresie okupacji ukończyli pięć klas odpowiedniej szkoły. „Więcej osób — jak pisze J. Wikariak — ukończyło cztery klasy, ogół jednak zdołał opanować materiał trzech względnie dwóch klas”⁵⁷.

Rezultaty tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej ogólnokształcącej zilustrować można na podstawie jednego tylko przekazu, ale za to bardzo cennego, mianowicie protokołu Komisji Weryfikacyjnej z dn. 30 IV 1945 roku. Świadectwa dojrzałości liceum ogólnokształcącego otrzymało 2 uczniów, a świadectwo częściowego ukończenia drugiej klasy licealnej 11 osób. Pełne świadectwo z zakresu pierwszej klasy licealnej uzyskały 3 osoby, a świadectwo częściowe z tej klasy 14 uczniów.

⁵⁴ Jw.

⁵⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 435, tabl. 16: *Zestawienie imienne nauczycieli ...* Odnośnie do liczby uczniów znajdujemy jeszcze dane w cyt. już *Protokole Komisji Weryfikacyjnej z dn. 30 IV 1945 r.*, w którym stwierdza się wydanie 98 świadectw z zakresu gimnazjum i liceum. Akcją tą objęto tylko pewien procent uczącej się młodzieży, zwłaszcza z klas I—III gimnazjum, gdyż krótki okres trwania egzaminów uniemożliwił przystąpienie do niego wszystkim zainteresowanym.

⁵⁶ Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*

⁵⁷ Jw.

W zakresie gimnazjum ogólnokształcącego wydano: 13 świadectw ukończenia gimnazjum; 13 świadectw częściowych; 5 pełnych i 3 częściowe z klasy III; 7 pełnych i 8 częściowych z klasy II; 12 pełnych i 7 częściowych z klasy I. Ogółem z poszczególnych przedmiotów nauczania odbyło się 1097 egzaminów.

Na podstawie liczby wydanych w 1945 r. po weryfikacji świadectw nie można dokładnie określić rozmiarów tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej. Nie wszyscy uczniowie zgłosili się do egzaminu weryfikacyjnego, zwłaszcza z klas I—III gimnazjalnej, gdyż na jego przeprowadzenie wyznaczono zbyt krótki czas⁵⁸.

Wyjaśnić tu należy również sprawę tzw. świadectw częściowych, J. Wikariak w związku z tym pisze: „Pewne komplety, korzystając z ograniczonej pomocy nauczycielskiej, kontynuowały naukę niektórych tylko przedmiotów przez dwie klasy, pozostawiając często inne przedmioty nietknięte. Jedni uczyli się tylko matematyki i fizyki, inni tylko przedmiotów humanistycznych”⁵⁹. Taki stan rzeczy, będący wynikiem specyficznej konspiracji oświatowej, uznały władze szkolne Polski Ludowej, wydając częściowe świadectwa różnych klas gimnazjalnych i licealnych. Umożliwiło to młodzieży kontynuowanie nauki zgodnie z wynikami uzyskanymi w tajnym nauczaniu.

Reasumując dorobek środowiska ostrowskiego w zakresie tajnego nauczania na szczeblu szkoły podstawowej i średniej ogólnokształcącej w mieście i w powiecie, stwierdzić można, że prowadzono je w 14 miejscowościach oraz że w akcji tej uczestniczyło 140 nauczających, z czego jako większość były kobiety w liczbie 99, co stanowiło 70,7% ogółu nauczycieli. Przypominamy, że nie wszyscy nauczyciele prowadzili tajne nauczanie przez cały czas okupacji. Tylko 37 osób uczyło przez 5 lat, 16 — od 4 do 5 lat, 18 — od 3 do 4 lat, 20 — od 2 do 3 lat, a 6 osób — od 1 roku do 2 lat (co do 43 osób brak danych; dotyczy to zwłaszcza sił pomocniczych, których pracy nie można było zweryfikować).

Łącznie akcją tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej i średniej objęto w okresie okupacji 1491 dzieci i młodzieży⁶⁰. Był to poważny sukces, tym bardziej godny podkreślenia, że ogólna sytuacja ludności i konspiratorów ostrowskich pogarszała się z roku na rok. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na 1944 r., kiedy to akcja oświatowa uległa znacznej dezorganizacji wskutek kolejnej fazy wysiedleńczej na teren Sudetów

⁵⁸ *Protokół Komisji Weryfikacyjnej ...* Zachował się także *Protokół* tejże Komisji z dn. 18 IV 1945 r., zawierający imienny spis 53 uczniów, którzy otrzymali pełne lub częściowe świadectwa gimnazjalne albo licealne. Por. *Sprawozdania władz szkolnych ...* (Arch. GUS, sygn. 773/15, k. 9—10).

⁵⁹ Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*

⁶⁰ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 16: *Zestawienie imienne nauczycieli ...* Liczba 140 osób zajętych w tajnym nauczaniu w powiecie ostrowskim nie odpowiada sumie uczących w szkolnictwie powszechnym (129) i średnim (44), gdyż większość nauczycieli szkół średnich pracowała także na szczeblu szkoły powszechnej i odwrotnie.

oraz tzw. Einsatzu. Wywieziono wówczas z Ostrowa w Sieradzkie i Włocławskie liczne grupy młodzieży, a także nauczycieli ⁶¹.

Podobnie jak w Poznaniu, tak i tu rozwijała się szeroko działalność kulturalno-artystyczna. Należy podkreślić, że w ramach tej działalności — obok tajnej oświaty — realizowano różne formy pracy. Organizowano m. in. wieczornice i spotkania poświęcone rocznicom narodowym i zwyczajom ludowym, prace społecznie użyteczne i charytatywne, akcje porządkowania i pielęgnowania grobów żołnierzy polskich itp. Praca ta rozwijała się pomyślnie dzięki solidarnej postawie nauczycieli, rodziców i uczniów. Towarzyszył jej gorący klimat patriotyzmu oraz nadziei na przetrwanie i ostateczne zwycięstwo. W ten sposób tajne nauczanie stało się ważnym ogniwem walki niepodległościowej.

c) Powiat kaliski

Na terenie powiatu kaliskiego w roku szkol. 1938/39 działało 138 szkół powszechnych i 6 szkół średnich. Pracowało w nich 535 nauczycieli i 26 900 uczniów. Podczas okupacji przebywało na tym terenie około 120 nauczycieli, a do pracy w szkolnictwie w r. 1945 zgłosiło się 360 osób ⁶².

Podczas działań wojennych poległo 10 osób, 40 zginęło w więzieniach i obozach koncentracyjnych, a 10 zaginęło ⁶³.

Przyczyny rozproszenia kadry nauczycielskiej podczas okupacji oraz losy osób, które nie powróciły do pracy po zakończeniu działań wojennych, są podobne jak w omówionych wyżej ośrodkach poznańskim i ostrowskim.

W październiku i pierwszych dniach listopada 1939 r. otwarto w Kaliszu i w powiecie 31 jawnych szkół powszechnych dla dzieci polskich, w których uczyło 125 nauczycieli, a naukę pobierało 6781 uczniów. Wkrótce jednak okupant przystąpił do likwidacji tych szkół. Większość z nich zamknięto już w końcu listopada i grudnia 1939 r., a tylko jedna w Kaliszu pracowała do 15 kwietnia 1940 roku.

Szkół niemieckich dla dzieci polskich na tym terenie nie zorganizowano w ogóle ⁶⁴. W tej sytuacji pozostałe na miejscu nauczycielstwo przy czynnym udziale rodziców przystąpiło do tworzenia kompletów tajnego nauczania. Z licznych przekazów powojennych wynika, że ze względu na bezpieczeństwo praca z dziećmi była możliwa tylko w małych zespołach uczniowskich i mogła być prowadzona z reguły indywidualnie przez poszczególne nauczycieli. Jedynie w nielicznych przypadkach, głównie

⁶¹ Wikariak, *Z dziejów tajnego szkolnictwa ...*; Marcin Kierzyński, *Charakterystyka tajnego nauczania w Ostrowie i powiecie ostrowskim*, [w:] *Sprawozdania władz szkolnych ...* (Arch. GUS, sygn. 773/15, k. 24—66).

⁶² Odpowiedź na Pismo ogólne ZG ZNP z marca 1969.

⁶³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 6: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...*

⁶⁴ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 6: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

w samym Kaliszu, nauczyciele porozumiewali się z sobą w zakresie realizacji programu nauczania i wymiany pomocy naukowych.

W odróżnieniu od poprzednio omawianych ośrodków powiat kaliski był typowym przykładem środowiska, w którym tajne nauczanie nie było ujęte w ramy organizacyjne, a nauczyciele pracowali indywidualnie. Na podkreślenie zasługuje jednak stosunkowo duża liczba punktów tajnego nauczania. Poza Kaliszem naukę prowadzono w 24 miejscowościach. Spośród nich wyróżnić trzeba: Opatówek, Koźminek, Godziesze, Błaszki, Chelmce i Grochowy⁶⁵.

W Kaliszu oraz w miasteczkach i wsiach powiatu w tajnym nauczaniu uczestniczyło 65 nauczycieli, w tym 49 kobiet. Z wymienionej liczby 27 osób uczyło w samym Kaliszu, a 38 na terenie powiatu. Z tego jedynie 5 osób prowadziło nauczanie w zakresie szkoły średniej.

Podobnie jak we wszystkich ośrodkach nie wszyscy nauczyciele mogli działać w konspiracji oświatowej przez cały okres okupacji. Do roku pracowało 6 nauczycieli; od 1 do 2 lat — 5; od 2 do 3 — 7; od 3 do 4 — 11; od 4 do 5 — 5; 5 i ponad 5 lat — 31.

Przez dłuższy czas większe grupy uczniów prowadzili: Maria Siarkiewicz, Helena i Antoni Spicz, Felicja Malczewska, Michalina Wojciechowska, Katarzyna Rosiak, Halina Sutarzewicz, Maria Stępniewska, Maria Szolc, Maria i Ludwik Jopek, Romana Januszewska, Helena i Stanisław Rydzewscy, Alicja Olejniczak, Stanisława Czyżewska, Maria Trzeciak, Maria Turchalska, Stefan Baranowski, Janina Matuszak, Tatiana i Stefan Wolańscy, Maria Kurzajewska, Mieczysława Błażejewska i Wiktor Witkowski.

Nie sposób tutaj wymieniść wszystkich, którzy zasłużyli się w konspiracji oświatowej. Liczba dzieci i młodzieży uczestniczących w akcji tajnego nauczania była pokaźna, wynosiła 760 osób, z tego na Kalisz przypada 496 uczniów, a na powiat 264. W zakresie szkolnictwa powszechnego uczyło się 714 dzieci, a szkoły średniej 46 osób⁶⁶.

Jak z powyższych ustaleń wynika, na terenie powiatu tajnym nauczaniem zajmowało się więcej nauczycieli niż w Kaliszu. Uczyli oni jednak znacznie mniejsze grupy dzieci. Na jednego nauczyciela przypadło w powiecie kaliskim przeciętnie 7 uczniów, a w mieście 18. I tu, i tam nauka odbywała się jednak w małych, przeważnie 4—6-osobowych zespołach uczniowskich.

Stosunkowo duża liczba nauczycieli, którzy pracowali niemal przez cały czas okupacji, dowodzi, że forma indywidualnego tajnego nauczania na tym terenie zdała egzamin praktyczny oraz że wspólnym wysiłkiem nau-

⁶⁵ T a m ż e, sygn. 24/435, tabl. 6: Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...

⁶⁶ T a m ż e, tabl. 6. Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...; C. O ż a r z e w s k i [w:] Organizacja tajnego szkolnictwa podaje, że w zakresie szkoły powszechnej było 700 uczniów, a w zakresie szkoły średniej około 50.

czycieli, rodziców i młodzieży zapewniono maksymalnie osiągalną w tych warunkach systematyczność nauczania i nie dopuszczono do dekonspiracji.

d) Powiat słupecki

W 1955 r. powiat słupecki został utworzony jako jednostka administracyjna z części obszarów powiatu konińskiego i wrzesińskiego. W obecnych jego granicach w roku szkol. 1938/39 istniało 49 szkół powszechnych, w których 138 nauczycieli uczyło 6527 dzieci. Ponadto były tam dwie szkoły średnie z 16 nauczycielami i 472 uczniami⁶⁷.

Podobnie jak w całym kraju wybuch II wojny światowej w r. 1939 uniemożliwił tu rozpoczęcie pracy szkół od września. Ale już w następnych dwóch miesiącach uruchomiono w 26 miejscowościach szkoły powszechne dla dzieci polskich. Uczyło w nich 76 nauczycieli, a naukę pobierało 4721 uczniów. Po licznych ograniczeniach, dotyczących m. in. planu i programu nauczania, hitlerowskie władze okupacyjne podjęły likwidację szkół. Przebiegała ona w grudniu i pierwszym kwartale r. 1940. Najdłużej, bo do 5 marca tegoż roku, przetrwała szkoła w Słupcy. Na terenie powiatu słupeckiego nie zorganizowano żadnej szkoły niemieckiej dla dzieci polskich⁶⁸.

Spośród 41 nauczycieli, przebywających na tym terenie w czasie okupacji dłużej lub krócej, tajne nauczanie podjęło 26 osób. Prowadziły one naukę samodzielnie, w zespołach lub indywidualnie z poszczególnymi uczniami. Największe ogniska konspiracji oświatowej utworzono w Słupcy, gdzie uczyło 17 nauczycieli w zakresie programu szkoły powszechnej oraz pierwszej i drugiej klasy gimnazjalnej. Na wyróżnienie zasługuje tutaj działalność oświatowa 4 par małżeńskich, a mianowicie: Janiny i Stanisława Leońskich, Anny i Zdzisława Adamowskich, Janiny i Mieczysława Gierynow, Władysławy i Zenona Rosińskich, oraz 5-letnia praca Tadeusza Wolskiego, Janiny Łukasińskiej i Tadeusza Paprzyckiego.

Poza Słupcą tajne nauczanie rozwinęło się w 6 miejscowościach. Większą liczbę dzieci uczyli: Irena Orchowska i Maria Wróblewska w Zagórowie, Maria Sznajder i Helena Witkowska w Łądku, Maria Skulska we Wrąbczynie oraz Janina i Ryszard Michalscy w miejscowości Łąd. Ogółem w Słupcu i powiecie w akcji tajnego nauczania uczestniczyło 26 nauczycieli (15 kobiet i 11 mężczyzn) oraz 597 dzieci i młodzieży, w tym 18 uczniów uczyło się w zakresie szkoły średniej⁶⁹.

Znaczne rozmiary konspiracyjnej pracy oświatowej na tym stosunkowo małym terenie były możliwe do osiągnięcia — zdaniem autorów wspomnień, pamiętników i relacji ankietowych — dzięki dużemu zaintereso-

⁶⁷ Odpowiedź na Pismo okólne ZG ZNP z marca 1969.

⁶⁸ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 22: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji...*

⁶⁹ T a m ż e, sygn. 24/435, tabl. 22.

waniu tą akcją i dzięki pomocy ze strony szerokich kręgów społeczeństwa polskiego. Wspomniani wyżej autorzy zgodnie podkreślają doniosłość ofiarnej pracy i dzielnej postawy dzieci i młodzieży dla powodzenia tajnej działalności oświatowej.

e) Powiat gnieźnieński

W ostatnim roku szkolnym przed wybuchem II wojny światowej w powiecie gnieźnieńskim pracowało 98 szkół powszechnych i 2 szkoły średnie. W szkołach powszechnych 242 nauczycieli uczyło 11 200 dzieci, w średnich 28 nauczycieli uczyło 612 uczniów. W okresie okupacji przebywało na tym terenie około 45 nauczycieli, a w 1945 r. ponownie podjęło pracę w szkolnictwie 137 osób⁷⁰.

Wielu spośród tych, którzy po wyzwoleniu nie powrócili do pracy, zginęło podczas działań wojennych lub z rąk okupanta. Ogółem straty wśród nauczycieli wynoszą 33 osoby, z tego 3 nauczycieli poległo na wojnie, 19 zginęło w więzieniach i obozach koncentracyjnych, 5 zostało straconych w egzekucjach, 4 zamordowano w innych okolicznościach, a 2 zaginęło⁷¹.

Już w drugiej połowie września 1939 r. zorganizowano w Gnieźnie i powiecie pierwsze szkoły powszechne dla dzieci polskich. Uczono w nich po polsku i po niemiecku. W niektórych językiem wykładowym był tylko niemiecki, we wszystkich zakazano nauczania historii i geografii. Przedmioty te nauczyciele polscy uzupełniali w ramach oficjalnych lekcji wbrew zakazom hitlerowskich władz okupacyjnych. Na całym terenie powiatu gnieźnieńskiego było tych szkół 34, pracowało w nich 70 nauczycieli, uczyło się 3135 dzieci. Podobnie jak w innych ośrodkach uległy one likwidacji do końca marca 1940 roku. Tylko szkoła w Łubowie pracowała do 30 czerwca.

W latach 1940—1942 w 5 miejscowościach powiatu utworzono szkoły niemieckie dla dzieci polskich z 5 niemieckimi nauczycielami. Uczęszczało do tych szkół 507 uczniów. Zamknięto je w połowie 1944 roku. Dodać należy, że w Gnieźnie już od października 1939 r. istniała niemiecka szkoła dla Polaków, w której 7 nauczycieli Niemców uczyło około 450 uczniów. Ale już w marcu 1940 r. zamknięto ją, zresztą bez żadnej szkody dla dzieci polskich⁷².

Niezależnie od istniejących form jawnego nauczania już od października 1939 r. podjęto tu tajne nauczanie. Inicjatywa w tej sprawie należała przede wszystkim do nauczycieli. Bez porozumiewania się i inspiracji z zewnątrz rozpoczęli oni pracę oświatową. Według przekazów zebranych po wojnie dzieci i młodzież chętnie garnęły się do nauki. W Gnieźnie

⁷⁰ Odpowiedź na Pismo ogólne ZG ZNP z marca 1969.

⁷¹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 3: Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...

⁷² Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 3: Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...

i w 11 miejscowościach powiatu zawiązały się ogniska tajnego nauczania. Pracowało w nich 30 wykwalifikowanych nauczycieli z 433 uczniami.

Z bliższej analizy tych liczb wynika, że 17 nauczycieli uczestniczyło w akcji tajnego nauczania na terenie powiatu, ucząc 153 dzieci tylko w zakresie szkoły powszechnej, natomiast w Gnieźnie uczyło 13 nauczycieli realizując program szkoły powszechnej i średniej. W zakresie gimnazjum i liccum ogólnokształcącego naukę pobierało 140 uczniów.

Poza Gniezmem największe ogniska tajnej oświaty występowały w Kłecuku, Gębarzewie, Zdziechowej i Gorzykowie. Uczyło tam od 2 do 4 nauczycieli. Największe grupy uczniów w powiecie prowadzili: Marek Kozłowski, Maria Wieruszewska, Genowefa Jasińska, Marceli Kozłowski, Wacław Budzińska, Irena Kwiatkowska, Gabriela Lewicka i Maria Wiesperska. W Gnieźnie pracowali m. in.: Urszula Rejewska, Konstanty Gliszczynski, Stefania Gudawska, Irena Kaszyńska, Maria Jackowska, Wanda Zielińska oraz Genowefa i Stefan Różyccy. Większość tych nauczycieli prowadziła nauczanie w zakresie szkoły powszechnej i średniej.

Z relacji i spisanych wspomnień wynika, że niemal wszyscy nauczyciele gnieźnieńscy pracowali podczas okupacji najczęściej fizycznie (tylko Urszula Rejewska podaje, że uniknęła nakazu pracy z Arbeitsamtu), a zajęcia z dziećmi i młodzieżą podejmowali dodatkowo, traktując to jako obowiązek patriotyczny. Nie wszyscy mogli jednak poświęcić się tajnemu nauczaniu przez cały okres okupacji. Według zebranych informacji wynika, że: do roku uczyły 3 osoby; od 1 do 2 — 2; od 2 do 3 — 4; od 3 do 4 — 4; od 4 do 5 — 5; 5 i ponad 5 lat — 12.

W ogólnej liczbie nauczycieli zaangażowanych w tajnym nauczaniu było 21 kobiet i 9 mężczyzn⁷³. Brak jest bliższych danych o pracy oświatowej z dziećmi i młodzieżą prowadzonej przez rodziców i siły niewykwalifikowane. Czesław Ożarzewski podaje, że w Gnieźnie „młodzież, która nie miała możliwości korzystać z fachowej pomocy nauczycieli, organizowała kółka samokształceniowe, poranki literackie i artystyczne”⁷⁴.

f) Powiat krotoszyński

Tylko w trzech miejscowościach tego powiatu (Koryta, Sośnica, Świników) utworzono w pierwszych miesiącach wojny i okupacji szkoły powszechne dla dzieci polskich. Uczyło się w nich 302 dzieci, z którymi pracowało 3 nauczycieli. Uległy one likwidacji w grudniu 1939 roku. W 1940 r. zorganizowano tu 4 szkoły niemieckie dla 602 dzieci polskich. Uczyło w nich 11 niemieckich nauczycieli, w tym 8 w Krotoszynie. Szkoły te przestały istnieć w latach 1943—1945⁷⁵.

W tej sytuacji nauczycielstwo powiatu krotoszyńskiego zdecydowało się

⁷³ Tamże, tabl. 3.

⁷⁴ Ożarzewski, *Organizacja tajnego szkolnictwa...*

⁷⁵ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 11: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji...*

już w październiku 1939 r. na rozpoczęcie tajnego nauczania. Inicjatorami byli poszczególni nauczyciele, przede wszystkim z Krotoszyna i Koźmina.

Z analizy licznych pisemnych relacji nauczycieli z tego terenu wynika, że w 1942 r. miały miejsce próby ujęcia tajnego nauczania w pewne ramy organizacyjne. Próby te w zakresie szkoły średniej podejmował Władysław Krzak, przedwojenny nauczyciel gimnazjalny, a w zakresie szkoły powszechnej Matuszczak (imię nieznane). Większość nauczycieli informuje, że ze względu na bezpieczeństwo własne i rodzin, u których nauka się odbywała, prowadzono pracę indywidualnie.

Nauczanie odbywało się w niedużych zespołach 3—5 uczniów w formie lekcyjnej. Rozwijały się także grupy samokształceniowe pod kierunkiem nauczycieli.

Najwięcej zespołów uczniowskich zorganizowano w Krotoszynie, gdzie w tajnym nauczaniu zaangażowanych było 28 nauczycieli. Najważniejszym ośrodkiem konspiracyjnej pracy oświatowej na terenie tego powiatu był Koźmin. Ponadto tajne nauczanie rozwijało się w Wyrębinie, Jasnopolu, Orleju, Serafinowie, Mokronosie, Sulmierzycach i Bożacinie.

W pracy tej uczestniczyło 46 nauczycieli, z czego 29 przez okres 3—5 lat. Grupy liczące więcej niż 10 dzieci prowadzili: Janina i Wincenty Szymczakowie, Stanisława Poczta, Hieronim Ławniczak, Zofia Kaczyńska, Jadwiga Olejnik, Kazimiera Kotecka, Helena Pomirska, Magdalena Witczak, Kazimierz Bąk, Władysław Kozak, Elżbieta Dudkówna, Jan Szelejowski, Helena Polczyńska oraz Anna i Maria Jakubek. Wszyscy nauczyciele z Krotoszyna i powiatu uczyli łącznie 490 uczniów, w tym 69 według programu szkoły średniej⁷⁶.

Na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że ośrodek krotoszyński był jednym z większych w województwie poznańskim. Praca w tym ośrodku podobnie jak w innych odbywała się w trudnych warunkach lokalowych, przy braku podręczników i pomocy naukowych oraz w atmosferze ciągłego napięcia i obawy przed dekonspiracją. Tylko harmonijna współpraca nauczycieli, rodziców i uczniów mogła w efekcie zapewnić pozytywne wyniki.

Terror okupacyjny nie oszczędził i nauczycieli powiatu krotoszyńskiego. W więzieniach i obozach koncentracyjnych zginęło 11 osób⁷⁷. Mimo dotkliwych represji nauczyciele nie załamywali się. Nawet przeciwnie, jeszcze aktywniej podejmowali trud konspiracji oświatowej.

g) Powiat pleszewski

Powiat pleszewski jako samodzielna jednostka administracyjna powstał w 1955 r. z części obszaru powiatów: jarocińskiego, kaliskiego, konińskiego i krotoszyńskiego. Na tym terenie w roku szkol. 1938/39 było 57 szkół po-

⁷⁶ Tamże, *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

⁷⁷ Tamże, sygn. 24/436, tabl. 11: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...*

wszechnych i 1 szkoła średnia. Do szkół tych uczęszczało około 7400 uczniów, w tym 200 do średniej. Uczyło w nich łącznie 136 nauczycieli. Podczas okupacji w Pleszewie i powiecie przebywało 53 nauczycieli⁷⁸.

Jawnego szkolnictwa dla dzieci polskich w czasie wojny i okupacji na tym terenie nie zorganizowano⁷⁹.

Inicjatywa tajnego nauczania wyszła od nauczycielstwa i od rodziców. O początkach tej pracy pisze Joanna Grygielówna: „Akcję nauczania rozpoczęłam już 20 listopada 1939 r., lecz były to jeszcze wypadki pojedyncze. Dopiero z początkiem 1940 r. skomunikowałam się z kierownikiem szkoły Franciszkiem Batorem i odtąd rozpoczęłam pracę w kompletach”⁸⁰. Autorka stwierdza również, że tajne nauczanie na terenie Pleszewa było prowadzone lecz „niezależne od Warszawy”.

Z tej wypowiedzi, jak i innych jeszcze przekazów wynika, że na terenie Pleszewa w konspiracji oświatowej m. in. brała udział 7-osobowa grupa nauczycieli pod kierownictwem wspomnianego wyżej F. Batora. Realizowała ona w formie lekcyjnej zakres programu szkoły powszechnej według przedwojennych programów i podręczników. Pozostali nauczyciele z ośrodka pleszewskiego pracowali indywidualnie. Nauka odbywała się w prywatnych mieszkaniach nauczycieli lub uczniów. W niektórych domach tajne nauczanie prowadzono w ciągu całego okresu okupacji.

W Pleszewie w konspiracyjnej oświacie pracowało 15 nauczycieli. Uczyli oni 148 uczniów, w tym 14 w zakresie szkoły średniej. W powiecie natomiast duże ognisko tajnej nauki istniało w miejscowości Chocz, gdzie 5 nauczycieli uczyło 89 dzieci. Ponadto mniejsze ogniska tajnej oświaty zorganizowano w Pieruszycach, Taczanowie, Kucharach, Podlesiu i Dobrzycy. W całym ośrodku pleszewskim uczyło ogółem 25 nauczycieli, w tym 16 kobiet, a naukę w zakresie szkoły powszechnej i średniej pobierało 367 uczniów. Obok fachowych sił nauczycielskich w tajnym nauczaniu brało udział 13 osób niewykwalifikowanych.

Stosunkowo duża liczba nauczycieli (16) uczyła bez przerwy 4 lub 5 lat. Spośród tych nauczycieli największe grupy dzieci i młodzieży prowadzili: Irena i Franciszek Batorowie, Joanna Grygiel, Stanisława Kościńska, Izabella Grajowa, Rozalia Krzyszkowska, Franciszek Junges, Eleonora Starczewska, Maksymilian Józefiak, Marian Balcer, Stanisław Skworowski i Kazimiera Kubacka⁸¹.

W wyniku represji okupanta 6 nauczycieli zginęło w więzieniach i obozach koncentracyjnych lub zostało zamordowanych w innych okoliczno-

⁷⁸ Tamże, sygn. 24/434: *Odpowiedź na Pismo okólne ZG ZNP z 14 III 1969 ...*

⁷⁹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 18: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

⁸⁰ Joanna Grygielówna, Pleszew (*Ankieta w sprawie opracowania historii tajnego nauczania*, IZ. Dok. V-100).

⁸¹ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434, tabl. 18: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...; Tajne nauczanie, Pleszew (I. Z. Dok. V-100)*.

ściach, jednakże praca zespołów tajnego nauczania nie została zdekonspirowana⁸².

O pracy kulturalno-artystycznej w ramach tajnego nauczania pisze wspomniana już J. Grygielówna: „W 1943 r. urządziłam jasełka z jednym kompletem uczniów w ściśle zamkniętym kółku ludzi zaufanych. Czasem temat lekcji lub święto rodzinne albo państwowe nastroczały okazje do różnych popisów, np. deklamacji, referatów, inscenizacji, obrazków scenicznych, śpiewu chóralnego itp.”⁸³. Cała ta działalność, jak stwierdzają pleszewscy nauczyciele w swych sprawozdaniach i ankietach, chociaż przepełniona ciągłym napięciem nerwowym i ogromnym wysiłkiem wszystkich uczestników, mimo niezwykle trudnych warunków dała w rezultacie pozytywne wyniki. Większość dzieci i młodzieży po zakończeniu wojny zdała egzaminy do odpowiadających ich wiekowi klas szkoły podstawowej lub średniej.

h) Powiat koniński

Na terenie powiatu konińskiego w październiku i listopadzie 1939 r. uruchomiono z inicjatywy nauczycieli i społeczeństwa stosunkowo dużo jawnych szkół powszechnych dla dzieci polskich. W 69 szkołach z 12 762 uczniami pracowało wówczas 191 nauczycieli. Po licznych ingerencjach niemieckich władz okupacyjnych szkoły te zamknięto do 1 marca 1940 roku.

W tymże roku otworzono w powiecie tylko 2 szkoły niemieckie dla dzieci polskich: jedną w Kałku, drugą w Wandowie. Do r. 1943/44 uczyło się w nich 255 dzieci. W miejscowości Kałek „uczyła Niemka, która ukończyła 4 klasy szkoły powszechnej w Paprotni... Większość czasu poświęcała na pracę z dziećmi w polu, na zbieranie ziół, liści, kasztanów, makułatury itp.”⁸⁴.

Na początku 1940 r. po likwidacji szkół powszechnych większość nauczycieli wywieziono do Generalnej Guberni lub na roboty do Niemiec, inni z własnej inicjatywy opuścili ten teren w obawie przed represjami okupanta. Spośród ogółu nauczycieli konińskich 4 poległo na wojnie, 8 zginęło w więzieniach i obozach koncentracyjnych, 2 stracono w egzekucjach, 4 zamordowano w różnych okolicznościach, 5 zaginęło⁸⁵.

Podczas okupacji przebywało w Koninie i powiecie 47 nauczycieli polskich⁸⁶. Większość spośród nich (41 osób) podjęła tajne nauczanie na poziomie szkoły powszechnej. Była to praca indywidualna, nie zorganizowana

⁸² T a m ż e, sygn. 24/436, tabl. 18: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie wojny i okupacji ...*

⁸³ G r y g i e l ó w n a (Ankieta w sprawie opracowania historii tajnego nauczania ...)

⁸⁴ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 9: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

⁸⁵ T a m ż e, sygn. 436, tabl. 9: *Zestawienie imienne nauczycieli ...*

⁸⁶ T a m ż e, sygn. 24/434: *Odpowiedź na Pismo okólnie ZG ZNP z 14 III 1960.*

wana, tylko w nielicznych przypadkach nauczyciele porozumiewali się między sobą w sprawie programu nauczania i podręczników.

W przeciwieństwie do innych ośrodków większość ognisk tajnego nauczania działała poza miastem powiatowym. W Koninie w konspiracji oświatowej pracowało tylko 4 nauczycieli, a pozostali w 27 miejscowościach na terenie powiatu. Na obszarze tym uczyło się ogółem 374 dzieci, z tego tylko 21 w Koninie⁸⁷. Większe zespoły uczniowskie utworzono w Rzgowie, Kleczewie, Kawnicy, Morzysławiu, Skulsku, Anielewie i w Golinie. Poza wymienionymi wyżej miejscowościami tajne nauczanie prowadzono jeszcze w takich ośrodkach, jak: Patrzyków, Kozarzew, Ciepła Chojka, Drążek, Koszuty, Lisewo, Nielnica, Duża, Wysokie, Rumin, Kramsk, Sławsk, Grabienica, Danin, Kuchary Borowe, Przydziałki, Budziszewo Kościelny, Wilczyn, Gosławice, Grodziec, Biskupice.

Naukę z dziećmi prowadzono w małych grupach lub indywidualnie z poszczególnymi uczniami; 18 nauczycieli uczyło od 1 do 5 dzieci, 15 od 6 do 10, a tylko 8 ponad 10 dzieci. Podobnie jak w innych ośrodkach nie wszyscy nauczyciele mogli zajmować się tajnym nauczaniem od początku do końca okupacji. 18 spośród nich uczyło 4 lub 5 lat, 15 osób od 3 do 4 lat, pozostali pracowali krócej. Wśród nauczycieli, którzy pracowali przez dłuższy czas okupacji i prowadzili większe grupy dzieci, możemy wymienić: Reginę Makowijczuk, Mieczysława Kaniewskiego, Jadwigę Kalubową, Ludwika Zywertę, Apolonę Dyskowską, Jadwigę Kowalską, Bronisławę Zborowską, Helenę i Bronisława Durkiewiczów.

Postawę uczniów i społeczeństwa polskiego charakteryzuje Mieczysław Zegarowski w swoich wspomnieniach o tajnym nauczaniu: „Uczniowie uczyli się chętnie, toteż praca, aczkolwiek konspiracyjna i wielce niebezpieczna, dawała nam dużo zadowolenia. Trzeba tu podkreślić solidarność Polaków wobec wroga, dzięki czemu nie było wypadku, aby za nauczanie był ktoś aresztowany lub więziony, chociaż nauczanie było dość masowe, a wokół otaczali nas Niemcy, przeważnie napływowi. Zresztą, nikt w owych czasach ucisku nie zastanawiał się nad niebezpieczeństwem, jakie mu groziło, mając za przykład do naśladowania tych, którzy jawnie lub z ukrycia stawali do walki z okupantem”⁸⁸.

i) Powiat turecki

Od 12 listopada 1955 r. powiat turecki został pomniejszony o miasto Uniejów i 15 gromad na rzecz nowo utworzonego powiatu poddębickiego oraz łączyckiego w województwie łódzkim⁸⁹. Wyniki tajnego nauczania z tych terenów nie zostały uwzględnione w ogólnych liczbach dotyczących powiatu tureckiego.

⁸⁷ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434, tabl. 9: Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...

⁸⁸ Arch. ZG ZNP, sygn. 420 — Ankieta KOSP, 1961: Mieczysław Zegarowski, Anielew, pow. Konin.

⁸⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 12 XI 1955, w sprawie zmiany granic województw poznańskiego i łódzkiego, „Dz. U.”, 1955, poz. 286.

Jawne szkolnictwo powszechne dla dzieci polskich zostało w powiecie tureckim zlikwidowane w niektórych miejscowościach już we wrześniu 1939 roku. Rozmiary tego szkolnictwa były dość znaczne. Objęto nauczaniem 4581 dzieci w 29 miejscowościach. Pracowało w tych szkołach 88 polskich nauczycieli. W Turku od września 1939 r. do końca grudnia tego roku czynna była Publiczna Szkoła Doksztalająca Zawodowa, do której uczęszczało 130 uczniów. W jawnych szkołach powszechnych, które uległy stopniowej likwidacji do końca stycznia 1940 r., uzupełniano tajnie niektóre przedmioty nauczania. Na byłych terenach powiatu tureckiego, włączonych w 1955 r. do powiatów poddębickiego i łęczyckiego, jawnych szkół prowadzonych dla dzieci polskich było 17 i pracowało w nich 33 nauczycieli i 2160 uczniów⁹⁰. „Zakazane przedmioty geografii i historii — pisze Kazimierz Pawlak z Cielc — uzupełniano dodatkowo w ramach pełnego programu z podręczników przedwojennych, lecz nie wykazywano przedmiotów tych w planie lekcyjnym codziennych zajęć w szkole”⁹¹.

Jak z powyższego wynika, tajne nauczanie w powiecie tureckim rozpoczęło się od początku okupacji. Po zamknięciu jawnych szkół powszechnych nauczyciele kontynuowali swą pracę we własnych mieszkaniach lub pomieszczeniach należących do Polaków, prowadząc zajęcia indywidualnie z małymi grupami uczniów. Praca ta dotyczyła wyłącznie programu szkoły powszechnej dla dzieci od 7 do 14 lat.

Z ogólnej liczby 334 dzieci, objętych tajnym nauczaniem, w Turku uczyło się 73 uczniów, a pozostali — w 12 miejscowościach na terenie powiatu. Poza Turkiem większe ogniska konspiracji oświatowej rozwinęły się w Dobrej, Wróblinie, Kunach i Trzymaszach. W mniejszych rozmiarach prowadzono tajne nauczanie w miejscowościach: Chlewo, Tuliszkow, Lipicze, Kowale, Pańskie, Dąbrowica, Goszczanów, Ciemięń i Waliszewice. W ośrodkach tajnego nauczania brało udział 23 nauczycieli szkół powszechnych, w tym 8 w Turku. Do najaktywniejszych należeli: Eugenia Potocka, Eugenia Wróblewska, Roman Ziemiański, Józef Kubicki, Emilia Deląg, Ignacy Grzyb i Irena Ślósarska. Na terenach powiatu tureckiego, włączonych w r. 1955 do województwa łódzkiego, tajne nauczanie w 6 miejscowościach prowadziło 6 nauczycieli dla 83 uczniów⁹².

Tylko 10 nauczycieli prowadziło tajną naukę z dziećmi przez 4—5 lat, inni zmuszeni byli do przerwania pracy na skutek represji.

W więzieniach i obozach koncentracyjnych zginęło 36 nauczycieli z Turka i powiatu tureckiego. Do liczby tej dodać należy 20 nauczycieli, których nie uwzględniono w spisie ze względu na zmiany terytorialne po-

⁹⁰ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/435, tabl. 26: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

⁹¹ Arch. GUS, sygn. 772/14, tecz. 106 — *Ankieta Mln, Ośw. 1946, nr 11*: Kazimierz Pawlak, *Szkoła Podstawowa w Cielcach, pow. Turek*.

⁹² Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434, tabl. 26: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

wiatu z r. 1955⁹³. Niektórych aresztowano lub wywieziono jeszcze przed podjęciem konspiracyjnej pracy oświatowej.

j) Powiat szamotulski

Na terenie powiatu szamotulskiego 3 nauczycieli uruchomiło we wrześniu 1939 r. jawną szkołę powszechną dla 330 uczniów w Dusznikach. Szybko jednak hitlerowskie władze okupacyjne zakazały nauczania w języku polskim (oprócz religii), a z końcem listopada 1939 r. zarządziły zamknięcie tej szkoły⁹⁴. Joanna Drecka z Wroniek pisze, że „we wrześniu 1939 r. Niemcy zatrudnili kilku nauczycieli znających język niemiecki, aby nauczali dzieci polskie tego języka. Pracowaliśmy tylko sześć tygodni”⁹⁵.

W latach 1940—1942 i 1944—1945 prowadzono w 5 miejscowościach powiatu szamotulskiego niemieckie szkoły dla dzieci polskich. Pracowało w nich 10 niemieckich nauczycieli ucząc 450 dzieci w wieku od 9—12 lat. Uczono tylko w języku niemieckim czytania, pisania i rachunków⁹⁶. W tej sytuacji nauczyciele polscy, pozostali na terenie powiatu szamotulskiego, podjęli konspiracyjne nauczanie w zakresie programu szkoły powszechnej.

Największa liczba uczniów w stosunkowo małych grupach uczyła się w Szamotulach, Wronkach, Kazimierzu i Pniewach. Spośród innych miejscowości wymienić należy: Obrzycko, Popowo, Słopanowo, Smolnicę, Kobylniki, Duszniki i Jastrowo. W Szamotulach 7 nauczycieli nauczало 128 uczniów, we Wronkach — 4 nauczycieli około 90 uczniów, w Kaźmierzu pracowało 5 nauczycieli z 28 dziećmi, a w Pniewach 2 nauczycieli uczyło 27 uczniów.

Najdłużej i największe grupy dzieci prowadzili: Wiktoria Baczyńska, Aniela Kasprzak, Bronisława i Eleonora Jasiewicz, Joanna Drecka, Konstancja Szczepaniak, Marianna Krajewska, Aniela Mumot, Janina Tobis, Zenon Kandulski i Hieronim Safian.

Na podstawie zebranych i zweryfikowanych materiałów stwierdzić można, że tajne nauczanie zorganizowane było w 14 miejscowościach, w których pracowało ogółem 17 nauczycieli, w tym 15 kobiet; naukę pobierało 318 uczniów. Prawie połowa ogólnej liczby nauczycieli uczestniczyła w konspiracji oświatowej dłużej niż 3 lata bez przerwy⁹⁷.

Również i w tym ośrodku nauczyciele padali ofiarą terroru okupanta. W więzieniach i obozach koncentracyjnych straciło życie 8 osób⁹⁸.

⁹³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/436, tabl. 26: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...*

⁹⁴ T a m ż e, sygn. 24/435, tabl. 25: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

⁹⁵ T a m ż e, sygn. 24/427 — *Ankieta KOSP, 1961: Joanna Drecka, Wronki, pow. Szamotuly.*

⁹⁶ T a m ż e, sygn. 24/435, tabl. 25: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

⁹⁷ T a m ż e, sygn. 24/434, tabl. 25: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

⁹⁸ T a m ż e, sygn. 24/436, tabl. 25: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...*

Warunki pracy konspiracyjnej zmuszały nauczycieli do uczenia dzieci tylko w małych grupach, a w wielu przypadkach nawet pojedynczo. Przebieg tej pracy tak charakteryzuje Jan Perz z Obrzycka: „Zajęcia były prowadzone w dni powszednie, zwykle po powrocie z pracy, wieczorami, często do późnej nocy. W niedziele zajęcia rozpoczynały się przed południem, a kończyły się często wieczorem. W okresie jesienno-zimowym czasem brakowało zupełnie oświetlenia (nafty, świec, karbidu). Takie wieczory wykorzystywałem na opowiadanie wiadomości z różnych dziedzin, prowadziłem naukę gry na skrzypcach i przy pomocy sąsiada gry na gitarze. W okresie wiosenno-letnim prowadziłem naukę w polu, w lesie, nad rzeką itp. Godziny i miejsce nauczania często zmieniałem [...]. Przez cały czas okupacji mieszkalem w Obrzycku, gdzie 5 razy zostałem usunięty z zajmowanego mieszkania”⁹⁹.

k) Powiat kolski

Powiat kolski należał już przed wojną do stosunkowo dużych ośrodków oświatowych. W 1938 r. istniało tam 106 szkół powszechnych i jedna średnia, ogólnokształcąca. W szkołach tych pracowało około 300 nauczycieli i ponad 18 888 uczniów. Dodać tu należy, że stosowany w okresie okupacji hitlerowskiej terror policyjny i rozwinięta sieć inwigilacji stanowiły bezpośrednią przyczynę, podobnie jak w innych ośrodkach, stosunkowo dużego rozproszenia nauczycieli poza powiat kolski oraz uszczuplenia grona nauczycielskiego. W r. 1945 zgłosiło się ponownie do pracy zaledwie 133 nauczycieli¹⁰⁰. 13 nauczycieli zaginęło bądź zostało zamordowanych w obozach¹⁰¹.

W pierwszych miesiącach wojny i okupacji 27 nauczycieli w powiecie kolskim uruchomiło w 13 miejscowościach szkoły powszechne dla dzieci polskich. Nauką objęto 1623 uczniów. Szkoły te pracowały jednak bardzo krótko — zamknięto je w końcu października i pierwszych dniach listopada 1939 r., aresztując i wysiedlając wielu nauczycieli¹⁰².

Mimo tragicznych przeżyć powiat kolski stał się dość aktywnym ośrodkiem konspiracyjnej pracy oświatowej. Obok Konina i Kalisza należał on do tych, w których tajne nauczanie rozwinęło się szeroko, bo aż w 20 miejscowościach. Uczyło w nich 34 nauczycieli, którzy prowadzili zajęcia z 306 uczniami w zakresie 7-klasowej szkoły powszechnej.

W mieście powiatowym zakres tej pracy był stosunkowo skromny. Wprawdzie pracowało tam 6 nauczycieli, ale tylko z 28 uczniami. Do większych ośrodków tajnego nauczania na terenie powiatu zaliczyć należy:

⁹⁹ Tamże, sygn. 24/427 — *Ankieta KOSP, 1961: Jan Perz, Obrzycko, pow. Szamotuły.*

¹⁰⁰ Tamże, sygn. 24/434: *Odpowiedź na Pismo ogólne ZG ZNP z dn. 14 III 1969.*

¹⁰¹ Tamże, sygn. 24/436, tabl. 8: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji ...*

¹⁰² Tamże, sygn. 24/435, tabl. 8: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji ...*

Sempolno (47 uczniów), Dąbie (35), Czołowo (29), Grzegorzew (27) i Izbicę Kujawską (24). Poza tym liczniejsze zespoły uczniowskie zorganizowano w miejscowościach: Lubstówek, Rysiny, Brdów, Białków Górny, Sokołowo, Wietrzychowice, Tomaszewo i Skarbanowo¹⁰³.

Organizacja procesu nauczania była podobna jak w innych ośrodkach województwa poznańskiego. Nauczyciele, wszyscy wykwalifikowani, prowadzili tajne nauczanie najczęściej indywidualnie, stosownie do warunków — w większych lub mniejszych grupach, a czasem nawet z pojedynczymi uczniami.

Z licznych powojennych relacji nauczycieli wynika, że nie mieli oni kontaktu z przedstawicielami konspiracyjnych władz oświatowych, nie wiedzieli też o ich istnieniu¹⁰⁴.

Wkład pracy nauczycieli był różny zarówno pod względem czasu nauczania, jak i liczby nauczanych dzieci. 15 nauczycieli brało udział w konspiracyjnej pracy oświatowej w ciągu 3 lat, a 19 — od 3 do 5 lat. Spośród tych ostatnich największe grupy dzieci uczyli: Antoni Krzycki, Irena Jaworska, Ignacy Borucki, Józefa Junkiertowa, Kazimiera Tanalska, Zenobia Olińska, Maria Czapowska oraz Halina i Stefan Misztalscy¹⁰⁵.

Wielu nauczycieli z powiatu kolskiego we wspomnieniach nadesłanych do PTP i KOSP podkreśla ogromny zapał dzieci i młodzieży do nauki oraz zaangażowanie i pomoc społeczeństwa. O postawie ludności polskiej z Sempolna pisze m. in. Mieczysława Trzciska: „starali się w księgarniach o materiały piśmienne, zbierali książki, udzielali swoich ciasnych mieszkań, kryli nauczycieli, otaczali ich opieką, załatwiali świadectwa pracy [...] organizowali pomoc materialną”¹⁰⁶.

W takiej atmosferze wzajemnego zrozumienia — mimo licznych represji ze strony okupanta — rozwijało się tajne nauczanie w Kole i powiecie kolskim od początku, a do końca okupacji nie zostało zdekonspirowane.

1) Powiat jarociński

W powiecie jarocińskim stosunkowo wcześniej, bo już w październiku 1939 r., rozpoczęto akcję tajnego nauczania, głównie z dziećmi w wieku obowiązku szkolnego. Decyzję tę podjęli nauczyciele i rodzice w związku z zarządzeniem niemieckich władz okupacyjnych, które zabroniło otwarcia jawnych szkół powszechnych dla dzieci polskich. Był to dostateczny bodziec do podjęcia nauki w konspiracji. „Obawa o los młodzieży bez szkoły — pisze Wojciech Kosiński — skłoniła mnie do tajnej propagandy w tym kierunku i rozpoczęcia tajnego nauczania. Ze względu na warunki i bezpieczeństwo — jednym uczyłem we własnym mieszkaniu, do innych

¹⁰³ T a m ż e, sygn. 24/434, tabl. 8: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

¹⁰⁴ T a m ż e, sygn. 24/420 — *Ankieta KOSP, 1961.*

¹⁰⁵ T a m ż e, sygn. 24/434, tabl. 8: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

¹⁰⁶ T a m ż e, sygn. 24/420 — *Ankieta KOSP, 1961: Mieczysława Trzciska, Sempolno, pow. Kolo.*

zaś dochodziłem przeważnie z nastaniem pełnego zmroku. Otwarłem dwa punkty nauczania — jeden w Kotlinie, drugi w Magnuszewicach pow. jarocińskiego”¹⁰⁷. W czterech miejscowościach (Jarocin-Ciświca, Gole, Golina, Kolniczki) od 1940 r. do 1943/1944 r. pracowały niemieckie szkoły dla dzieci polskich, w których 9 nauczycieli Niemców uczyło 390 uczniów¹⁰⁸.

Celem porównania rozmiarów akcji tajnego nauczania warto odnotować, że na terenie powiatu jarocińskiego w roku szkol. 1938/39 było 67 szkół powszechnych z 182 nauczycielami i 9800 uczniami. Ponadto istniało tam gimnazjum i liceum ogólnokształcące, w którym uczyło 14 nauczycieli, a naukę pobierało 220 uczniów. Szczególnie ostre represje okupanta w stosunku do nauczycieli na tym terenie były przyczyną znacznego ich odpływu poza granice powiatu, a zwłaszcza do Generalnej Guberni. Fakt ten spowodował, że w czasie okupacji przebywało w powiecie jarocińskim tylko 42 nauczycieli, a w 1945 r. zgłosiło się do pracy 78 nauczycieli sprzed wojny¹⁰⁹. Znaczna liczba nauczycieli zginęła w latach 1939—1945, a mianowicie: w czasie działań wojennych poległo 8 osób, w obozach koncentracyjnych i więzieniach zamordowano 11, w egzekucjach stracono 7 nauczycieli, a 2 zaginęło¹¹⁰.

Biorąc pod uwagę powyższe warunki, wysoko trzeba ocenić wysiłki nauczycielstwa i społeczeństwa zmierzające do zapewnienia dzieciom i młodzieży minimum nauki w trybie konspiracyjnym. Wysiłki te dały w Jarocinie i na terenie powiatu stosunkowo dobre wyniki. Tajnym nauczaniem objęto ogółem 484 uczniów, w tym w Jarocinie (na poziomie szkoły średniej) 20 osób. W pracy tej było zaangażowanych 35 nauczycieli, między innymi 17 kobiet.

Najpoważniejszym ośrodkiem tajnej oświaty było miasto powiatowe, gdzie 17 nauczycieli uczyło 291 uczniów. Poza Jarocinem nauczanie rozwijało się w 14 miejscowościach. Spośród nich wymienimy: Sierszew, Pannienka, Kotlin, Wojciechowo, Bachorzew, Boguszyn i Nowe Miasto.

Do najbardziej czynnych nauczycieli, którzy uczyli duże grupy dzieci prawie przez cały okres okupacji, należeli: Walentyna Matuszewska, Emma Sickerska, Natalia Nowak, Franciszek Szymczak, Maria Niestrawska, Zofia Śmigielska, Wojciech Kosiński, Stefan Walerowicz, Ludwika Wojciszekowa i Franciszek Ginter¹¹¹.

W Jarocinie nauczyciele organizowali większe zespoły uczniowskie i porozumiewali się ze sobą, głównie w sprawie podręczników i form pracy. Na prowincji natomiast działano indywidualnie, pracując z małymi gru-

¹⁰⁷ T a m ż e, sygn. 24/428 — *Ankieta KOSP, 1961*: Wojciech K o s i ń s k i, Kotlin, pow. Jarocin.

¹⁰⁸ T a m ż e, sygn. 24/435, tabl. 5: *Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji*.

¹⁰⁹ T a m ż e, sygn. 24/434: *Odpowiedź na Pismo okólne ZG ZNP z 14 III 1969*.

¹¹⁰ T a m ż e, sygn. 24/436, tabl. 5: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji*.

¹¹¹ T a m ż e, sygn. 24/434, tabl. 5: *Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania ...*

pami uczniów. Koncentrowano się przede wszystkim na pracy w zakresie szkoły powszechnej. Znacznie mniejsze rozmiary osiągnęło nauczanie na poziomie niższych klas gimnazjalnych. Do akcji tajnego nauczania włączyły się osoby spoza zawodu nauczycielskiego. Przykładem miejscowości, gdzie taką pracę prowadzono, może być Osiek, w którym rodzice i osoby niewykwalifikowane prowadziły naukę 39 dzieci. „Warunki były bardzo ciężkie — relacjonuje Wiktor Bigos z Jarocina — bo lekcje odbywały się tylko w mieszkaniach prywatnych, w południe lub wieczorami, po całodzienniej, wyczerpującej pracy. Ciągłe byliśmy narażeni na aresztowanie, bo policja specjalnie śledziła nauczycielstwo”¹¹².

Wypowiedź ta charakteryzuje warunki, w jakich wypadło pracować nauczycielom z powiatu jarocińskiego, oraz potwierdza podobieństwo sytuacji z innymi ośrodkami konspiracji oświatowej.

3. POZOSTAŁE OŚRODKI

Charakterystykę działalności głównych ognisk tajnego nauczania można w całości lub części odnieść do pozostałych, mniejszych ośrodków konspiracji oświatowej na terenie województwa poznańskiego. Toteż dorobek ich przedstawimy w ujęciu statystycznym, podkreślając jednak pewną specyfikę sytuacji, w jakiej działały.

W omawianej łącznie grupie mniejszych ośrodków wyróżnić można 8 powiatów, w których akcja tajnego nauczania obejmowała od 100 do 200 uczniów, oraz 7 powiatów, w których liczba uczących się wynosiła po kilkadziesiąt osób. Do grupy pierwszej należą powiaty: wągrowiecki (224 uczniów), ostrzeszewski (146), śremski (142), wrzesiński (132), nowotomyski (127), leszczyński (116), kępiński (112) i średzki (102). Dane te dotyczą uczniów szkół powszechnych i średnich, z tym że liczba tych ostatnich była niewielka. Tylko w powiecie wrzesińskim na poziomie średnim uczyło się 35 osób, a w leszczyńskim 26.

Trzeba tu odnotować jako zjawisko charakterystyczne znaczne rozproszenie sił nauczycielskich. Dla przykładu: w powiecie kępińskim 10 nauczycieli uczyło w 9 miejscowościach, w wągrowieckim — 14 pracowało w 12 miejscowościach, a w nowotomyskim — 18 w 13 miejscowościach.

W pozostałych powiatach dane te przedstawiają się następująco:

w ostrzeszewskim	17	nauczycieli pracowało w	7	miejscowościach
w śremskim	13	„ „ „	6	„
w średzkim	10	„ „ „	7	„
w wrzesińskim	23	„ „ „	6	„
w leszczyńskim	18	„ „ „	3	„

¹¹² Arch. GUS, sygn. 772/14, tecz. 88 — *Ankieta Mtn. Ośw., 1946*, nr 1: Wiktor Bigos, *Szkoła Podstawowa Nr 1 w Jarocinie*.

W dwóch ostatnich powiatach najwięcej punktów tajnego nauczania zorganizowano we Wrześni i Lesznie.

Jak z powyższego zestawienia wynika, tajne nauczanie na tych ziemiach nie rozwijało się równomiernie. Decydujące znaczenie w rozwoju tej akcji miała przede wszystkim liczba nauczycieli mających praktyczną możliwość jej podjęcia, a także liczba dzieci przebywających tam w czasie okupacji.

Poza miastami powiatowymi najliczniejsze grupy dzieci zorganizowano w Opalenicy i Zbąszynku (pow. nowotomyski), w Kórniku i Dolsku (pow. śremski), w Gołończy, Siennie i Łaziskach (pow. wągrowiecki), w Mikstacie, Grabowie i Kraszewicach (pow. ostrzeszowski), w Pyzdrach (pow. wrzesiński), w Łękach Opatowskich i Mroczeniu (pow. kępiński).

Największe zespoły uczniowskie przez dłuższy okres okupacji prowadzili następujący nauczyciele: Władysław Rosochowicz, Józef Stawiński, Leonard Gąsiorek, Helena Nowak, Teresa Bartecka (pow. leszczyński), Zofia Gradek, Michalina i Zbigniew Ciećkiewiczowie, Bronisław Kowalczyk, Zofia Pawłowska (pow. wrzesiński), Sabina Moch, Rozalia Lesińska, Maria Klatt-Wilczakowa, Felicjan Teske (pow. wągrowiecki), Leon Nalepa, Maksymilia Górka, Czesława Berkowska, Olga Sojowa (pow. ostrzeszowski), Jadwiga Kokoszyńska, Stefania Kutnerowa, Stanisław Kociucki (pow. nowotomyski), Zofia Stypczyńska, Maria Skarbek, Zofia Lubińska, Helena Bukowa, Eleonora Szaroleta (pow. śremski), Janina Rychlicka, Aniela Lisowska, Anna Łabanowska (pow. kępiński), Kazimiera Nawracała, Franciszka Tomczakowa, Maria Korbik (pow. średzki) ¹¹³.

Nie sposób tutaj wymienić wszystkich nauczycieli zajętych tajnym nauczaniem, ale podkreślić należy, że nie mniejszą rolę w tej akcji spełnili ci, którzy samotnie, w odległych od miast powiatowych wioskach, gęsto zaludnionych Niemcami, obok wielogodzinnej pracy, najczęściej fizycznej, podejmowali trud konspiracyjnej oświaty.

Pracy w tych powiatach — podobnie jak w innych — towarzyszyły liczne represje ze strony okupanta, w których wyniku śmierć poniosło 149 nauczycieli, aczkolwiek bezpośrednią przyczyną ich śmierci nie zawsze był udział w tajnym nauczaniu. Największe straty poniosła kadra pedagogiczna powiatu leszczyńskiego (34 osoby), średzkiego (28) i kępińskiego (23) ¹¹⁴.

Mimo ostrego reżimu policyjnego i ucisku politycznego stosowanego przez okupanta rozwijały się tutaj wszystkie formy oświaty. 108 nauczycieli w porozumieniu z miejscowym społeczeństwem uruchomiło na początku okupacji 52 jawne szkoły powszechne dla 6062 dzieci polskich. Uległy one likwidacji w pierwszym kwartale r. 1940 ¹¹⁵. W większości tych powiatów prowadzono indywidualnie tajne nauczanie z małymi zespołami

¹¹³ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434, tabl. 27, 17, 23, 19, 14, 12, 7, 24: Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania.

¹¹⁴ T a m ż e, sygn. 24/436, tabl. 27, 17, 23, 29, 14, 12, 7, 24: Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji.

¹¹⁵ T a m ż e, sygn. 24/435: Nauczanie jawne w czasie wojny i okupacji.

*Zespół dzieci z tajnego nauczania w Krosinku wraz z nauczycielami
(Franciszek Mautaj)*

dzieci, nie ujęte w żadne formy organizacyjne. Tylko w Lesznie i Wrześni poczyniono pewne próby w tym kierunku.

Jak wynika ze sprawozdań i innych przekazów powojennych, W. Rosochowicz zebrał w Lesznie kilkusobową grupę nauczycieli, zwłaszcza szkół średnich, organizował naukę i samokształcenie młodzieży, przeprowadzał egzaminy. Był on także w kontakcie z przedstawicielami konspiracyjnych władz oświatowych. Na odrębne podkreślenie zasługuje jego działalność na polu kulturalno-artystycznym. Wspólnie z innymi nauczycielami urządzał popisy dzieci i młodzieży, wieczornice z muzyką i deklamacjami, w których brało udział jednorazowo do 30 osób¹¹⁰.

We Wrześni organizatorem akcji tajnego nauczania był Z. Ciećkiewicz. Mimo jednak dużych wysiłków i ofiarności grupy współpracujących z nim nauczycieli — liczne trudności i przeszkody nie pozwoliły na rozwinięcie szerszej działalności oświatowej i kulturalnej w tym mieście.

Współdziałanie nauczycieli w dziedzinie tajnego nauczania było możliwe tylko w tych miejscowościach, w których pracowała większa ich liczba, a więc głównie w miastach powiatowych i w takich miasteczkach, jak np. Mikstat, Pyzdry, Kórnik.

Do grupy powiatów, o najmniejszej liczbie uczniów (od 38 do 79) należały: Oborniki, Gostyń, Kościan, Międzychód, Czarnków, Rawicz i Wolsztyn.

¹¹⁰ Arch. GUS, sygn. 773/15, leczka 19: *Sprawozdania z tajnego nauczania na terenie Leszna* (Władysław Rosochowicz, Pelagia Dźwilkowska, Leszno).

Ten mniejszy — w porównaniu z innymi ośrodkami — udział wymienionych ośrodków w konspiracyjnym ruchu oświatowym był wynikiem braku sił nauczycielskich, specjalnego nasycenia tych terenów elementem niemieckim, małej liczby rodzin polskich oraz wzmożonego terroru hitlerowskiego okupanta. Przykładowo — w powiecie wolsztyńskim przebywało podczas okupacji 8 nauczycieli, w międzychodzkiem 15.

W powiatach przygranicznych mieszkało już przed wojną wielu Niemców — kolonistów z czasów zaboru pruskiego. Jak wynika z wypowiedzi inspektora z Wolsztyna, w powiecie tym prawie całkowicie niemieckie były takie wsie, jak: Tuchorza Stara, Gole, Głodno. Były tam wyłącznie szkoły dla dzieci niemieckich, w których uczyli nauczyciele Niemcy. W niektórych miejscowościach, jak np. Rakoniewice, Tarnowa, Rostarzewo, organizowano w polskich szkołach oddzielne klasy dla dzieci niemieckich z niemieckimi nauczycielami¹¹⁷.

Chociaż dzięki właściwej postawie społeczeństwa polskiego tajne nauczanie w tych powiatach nie zostało zdekonspirowane, to jednak w ramach ogólnej eksterminacyjnej polityki okupanta zginęło na tych ziemiach 124 nauczycieli. Najwięcej w powiecie wolsztyńskim (27 osób) i kościańskim (23)¹¹⁸.

W tych specyficznym trudnych warunkach niełatwo było prowadzić konspiracyjną oświatę. Jednak i tutaj o podjęciu tej akcji zdecydowało wielkie poczucie patriotyczne nauczycieli i obywatelska troska rodziców o losy swych dzieci.

Rozmiary tajnego nauczania, chociaż skromne liczbowo, lecz bardzo cenne społecznie, przedstawia poniższa tabela:

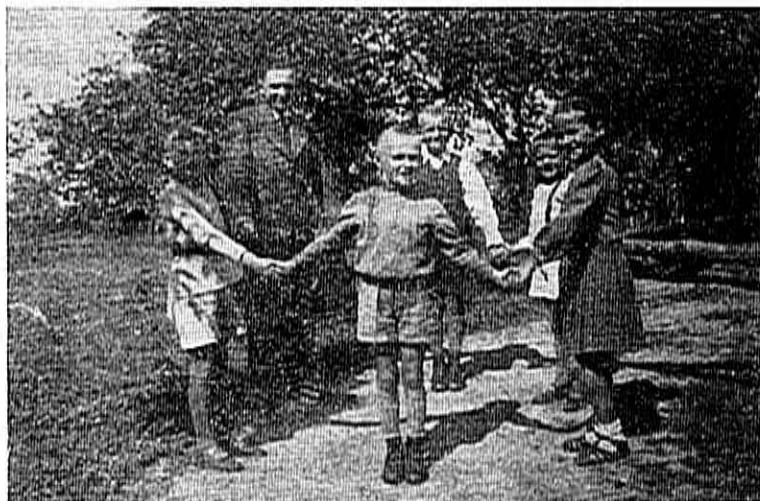
Powiaty	Liczba miejscowości w których prowadzono tajne nauczanie	Liczba nauczycieli	Liczba uczniów
Oborniki	4	7	79
Gostyń	8	13	78
Kościan	8	10	60
Międzychód	8	12	54
Czarnków	4	5	50
Rawicz	4	11	46
Wolsztyn	2	4	38

Wszyscy uczniowie pobierali naukę w zakresie szkoły powszechnej, tylko w Międzychodzie 12 dzieci uczyło się na poziomie średnim, ogólnokształcącym.

Liczniesze ogniska tajnego nauczania — poza miastami powiatowymi —

¹¹⁷ Arch. ZG ZNP, sygn. 24/434: *Odpowiedź na Pismo okólnic ZG ZNP z 14 III 1969.*

¹¹⁸ T a m ż e, sygn. 24/436, tabl. 15, 4, 10, 13, 2, 21, 28: *Zestawienie imienne nauczycieli, którzy zginęli w okresie okupacji.*

*Franciszka Mautaj na wycieczce z grupą dzieci
z tajnego kompletu w Krosinku*

utworzono w Wielichowie i Czempiniu (pow. kościański), w Bojanowie (pow. rawicki), w Dębie i Połajowie (pow. czarnkowski), w Chrzypsku Wielkim i Głazewie (pow. międzychodzki) i w Łękach Wielkich (pow. gostyński).

Spośród nauczycieli większe zespoły uczniowskie przez 4—5 lat prowadzili: Stanisława i Aleksander Roszkiewiczowie, Maria i Jan Zbąszyniakowie (pow. obornicki), Katarzyna Konieczna i Janina Golińska (pow. gostyński), Franciszek Kozubal i Antoni Balcerek (pow. kościański), Seweryn Bukowski i Wera Zalewska (pow. międzychodzki), Józef Kosicki (pow. czarnkowski), Anna i Tomasz Andrzejewscy, Dorota i Katarzyna Piwońskie (pow. rawicki), Zygfryd Kutzner, Ewa Kumoch i Maria Rabioga (pow. wolsztyński) ¹¹⁰.

* * *

Reasumując wyniki konspiracji oświatowej w Wielkopolsce stwierdzić można, że z wyjątkiem Chodzieskiego tajne nauczanie rozwijało się w większych lub mniejszych rozmiarach na terenie wszystkich powiatów woj. poznańskiego. W 279 miejscowościach tegoż województwa utworzono zespoły uczniowskie. Największymi ośrodkami tajnej oświaty były Poznań i pow. Ostrów Wlkp. W ośrodkach tych największe rozmiary przybrała również konspiracyjna praca kulturalno-artystyczna, rozwijana łącznie z tajnym nauczaniem.

W okresie okupacji akcją tajnego nauczania objęto w woj. poznańskim

¹¹⁰ T a m ż e, sygn. 24/434, tabl. 15, 4, 10, 13, 2, 21, 28: Zestawienie imienne nauczycieli biorących udział w akcji tajnego nauczania.

9483 uczniów. Liczba ta byłaby znacznie większa, gdyby można ustalić liczbę dzieci nauczanych przez rodziców, rodzeństwo i inne osoby spoza zawodu nauczycielskiego. Trzonem konspiracji oświatowej była nauka na poziomie szkoły powszechnej. Młodzież tego pionu stanowiła 90% ogółu uczniów. Najwięcej dzieci uczyło się według programu klas I—IV. Wśród 944 uczniów szkoły średniej przeważała młodzież realizująca program gimnazjalny, w większości I i II klasy. W zakresie liceum ogólnokształcącego uczyło się niewiele ponad 10% ogółu młodzieży pobierającej naukę na poziomie szkoły średniej.

Jak wynika z licznych powojennych przekazów nauczycieli, młodzież podejmowała naukę z dużym zainteresowaniem i zapałem, ze zrozumieniem powagi sytuacji. Była sojusznikiem starszych w walce z okupantem.

Z dotychczasowych badań wynika, że podczas okupacji przebywało na terenie woj. poznańskiego przeciętnie 18% nauczycieli w stosunku do stanu przedwojennego (od 5% w pow. wolsztyńskim do 29% w pow. gostyńskim).

W wielu miejscowościach woj. poznańskiego nie było w latach okupacji ani jednego nauczyciela. Pewna liczba nauczycieli (mężczyzn) dzieliła losy żołnierzy, inni zgodnie z nakazem o ewakuacji opuścili swoje miejsce zamieszkania, udając się na wschodnie tereny Polski. Znaczna część nauczycieli została przymusowo wysiedlona do Guberni Generalnej lub na roboty fizyczne do Rzeszy. Niektórzy opuścili teren woj. poznańskiego w obawie przed represjami okupanta. Wielu nauczycieli zginęło podczas działań wojennych, w więzieniach i obozach koncentracyjnych, egzekucjach i innych okolicznościach.

W akcji tajnego nauczania na tym terenie brało udział ogółem 925 nauczycieli, w tym 68,4% stanowiły kobiety. W zakresie szkoły średniej pracowało 110 nauczycieli. Wielu spośród nich uczyło również na poziomie szkoły powszechnej, a niektórzy nauczyciele uczący przed wojną w szkolnictwie powszechnym realizowali podczas okupacji program gimnazjalny. W niektórych ośrodkach uczestniczyły w tajnym nauczaniu siły pomocnicze, rekrutujące się spośród studentów i innych grup inteligencji, a nawet uczniów starszych klas szkół średnich.

Okres pracy nauczycieli w tajnym nauczaniu kształtował się bardzo różnie. Jedni na skutek specyficznych okoliczności zmuszeni byli przerwać nauczanie po kilku miesiącach i więcej do tej pracy nie wrócili, inni, po przymusowej przerwie, podejmowali ją na nowo w tej samej lub innej miejscowości. Byli tacy, którzy mimo wielogodzinnej pracy fizycznej, inwigilacji i terroru policyjnego uczyli tajnie przez cały okres okupacji. Od 3 do 5 lat uczyło 70% ogółu nauczycieli zajmujących się tajnym nauczaniem.

Wybitną rolę odegrali nauczyciele w organizowaniu (łącznie z tajnym nauczaniem) pracy kulturalno-artystycznej. W ramach tej działalności realizowano różne formy pracy wzbogacające proces dydaktyczno-wycho-

wawczy tajnego nauczania. Były to m. in. wieczornice i spotkania poświęcone rocznicom narodowym i zwyczajom ludowym, koncerty domowe, teatry kukielkowe, inscenizacje, wieczory literackie itp.

Specyficzne okupacyjne warunki musiały zaważyć na charakterze, rozmiarach, formach, metodach i — co za tym idzie — wynikach tajnej oświaty i działalności kulturalno-artystycznej. Analiza liczbowa, jakkolwiek z wielu względów bardzo ważna, nie może tu być wystarczającą podstawą oceny dorobku pracy oświatowo-kulturalnej podczas okupacji na terenie Wielkopolski. W ocenie tej działalności musimy również uwzględnić jej aspekty polityczne i społeczno-wychowawcze.

Jak wynika z pamiętników, wspomnień i relacji nauczycieli, walkę na froncie oświatowym podejmowali oni przede wszystkim w poczuciu obowiązku patriotycznego, traktując ją jako integralną część ogólnonarodowego ruchu oporu. Do walki tej umieli zachęcić i włączyć zarówno młodzież, jak i rodziców.

Bezpośredni kontakt nauczyciela z małą grupą uczniów, wspólne organizowanie bezpiecznych warunków nauki, poszukiwanie podręczników i tworzenie pomocy naukowych — dawały duże możliwości oddziaływania wychowawczego, a uzupełniająca proces dydaktyczny praca kulturalno-artystyczna stawała się źródłem wzruszeń i wielkich przeżyć dzieci, młodzieży i samych nauczycieli. Liczne przekazy potwierdzają ogromny wpływ uczestnictwa w tajnym nauczaniu i życiu kulturalno-artystycznym na czynną postawę wobec okupanta. Stąd — organiczna jedność funkcji oświatowej ze sprawą świadomości narodowej.

Z wypowiedzi nauczycieli oraz relacji i wspomnień młodzieży wynika, że udział w konspiracji oświatowej stawał się też silnym bodźcem do kontynuowania nauki w wolnej Polsce. Znaczna część tej młodzieży wykazała po wojnie niezwykłą prężność, dojrzałość ponad wiek, zapał do nauki i odporność na trudy pionierskiego okresu tworzenia zrębów szkolnictwa. Większość znalazła się w klasach odpowiednich wiekowi, umiała w trybie przyspieszonej nauki wyrównać braki i zaległości, potrafiła wykorzystać wielką szansę życiową, jaką otworzyła im Polska Ludowa.

Te pozytywne zjawiska nie mogą przesłonić strat spowodowanych przez wojnę i okupację. Tysiące nauczycieli, profesorów, artystów, którzy przeżyli ten okres, nie było zdolnych do pracy. Pewna liczba młodzieży nie mogła zrealizować swoich życiowych planów na skutek utraty zdrowia, kalectwa, tragedii rodzinnych, sieroctwa itp.

Chociaż konspiracja oświatowa i kulturalno-artystyczna nie mogła się generalnie przeciwstawić polityce okupanta w tej dziedzinie, bo przecież nie była w stanie zastąpić pracy zlikwidowanych szkół i placówek kulturalnych — to jednak dzięki ofiarności nauczycieli i pomocy społeczeństwa została w pewnej mierze utrzymana ciągłość edukacji w trudnym okresie okupacji hitlerowskiej. Był to zatem jej istotny wkład w kulturę narodową.

ПОДПОЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В ПОЗНАНСКОМ ВОЕВОДСТВЕ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Кампанию по колонизации и германизации западных районов Польши немецкие оккупанты начали уже в сентябре 1939 года. Тогда же началась ликвидация польских культурных, просветительских и т. п. учреждений. В Познанском воеводстве это сопровождалось широкой волной преследований и полицейского террора экспроприации имущества, выселения и угона на принудительные работы в Германию. Польское население не оставалось пассивным перед лицом репрессий и дискриминационной политики оккупантов. Оно приступило к борьбе, важным элементом которой была организация польских подпольных школ.

Уже в октябре 1939 года познанские учителя начали налаживать подпольное обучение. Установлено, что в 279 местностях воеводства были созданы тайные группы учащихся с общим числом 9483 детей и молодежи, а занятых вели 925 учителей. Число учащихся было по всей вероятности значительно больше, но трудно установить, сколько детей обучалось дома и сколько преподавателей, не являвшихся профессиональными учителями, вели нелегальные школьные занятия. По конспиративным соображениям в подпольном обучении не было строгих организационных форм. Помещений, в которых происходили занятия, должны были отвечать правилам конспирации, а учителя вели занятия с небольшими группами учеников, соблюдал все меры предосторожности. Крупнейшими центрами подпольного обучения были Познань и Острав Велькопольский. Подпольное обучение велось главным образом на уровне начальной школы. Им было охвачено 90 процентов всех учащихся. Среди учащихся на уровне средней школы преобладали довоенные гимназисты, продолжавшие учебу в подпольных группах.

Из многочисленных документов видно огромное влияние подпольного обучения на патриотическое воспитание молодежи и ее участие в борьбе с оккупантами.

Благодаря самоотверженности учителей и всей общественности в известной степени удалось сохранить непрерывность школьного обучения в трудный период гитлеровской оккупации.

Из воспоминаний учителей о подпольном обучении вытекает, что участие в конспиративных школах было для молодежи стимулом для продолжения учебы в свободной Польше.

CLANDESTINE TEACHING IN WIELKOPOLSKA DURING THE SECOND WORLD WAR

Germans began to settle and germanize Poland's western territories as early as September 1939. It was then that the abolishment of the centres of Polish national and cultural life was undertaken. In Wielkopolska this was accompanied by a wave of expropriations, expulsions, deportations to forced labour, police and judiciary terror. The Polish population did not remain passive in relation to the exterminative and discriminative policy of the invader. They began a campaign which had educational conspiracy as its important element.

Clandestine teaching was started by teachers in Wielkopolska as early as October 1939. Detailed investigations show that study groups were formed in 279 places, where 925 teachers educated 9483 children. The number of pupils was probably much higher, but it is impossible to establish the number of children taught by

their parents and by persons who were not teachers by profession. With regard to security, no stable organizations were formed. Classrooms were selected from the point of view of safety and most teachers worked with small groups of pupils taking far reaching precautionary measures. Poznań and Ostrów Wlkp. were the largest centres. Educational conspiracy was conducted mostly on the level of primary schools. Children attending this type of classes made up 90% of the total number of pupils. Amongst those receiving secondary school instruction, gymnasium students prevailed.

Numerous reports confirm the influence of participation in clandestine instruction on the young people's active attitude towards the invader.

Owing to the devotion of teachers and of the society, the continuity of instruction was maintained to a certain extent during the difficult period of Nazi occupation.

From reports and recollections of clandestine instruction it follows that the participation in clandestine instruction became a strong stimulus for youth to continue their studies in free Poland.

